ئاین
و کەمینەکان لەکوردستان

ئێزیدی، کاکەیی، سابیئە، ئەرمەنی، هەققە، قەرەج

سمکۆ محەمەد

کوردستان ٢٠١١

ناوی کتێب:	**ئاین و کەمینەکان لەکوردستان**
بابەت:	**لێکۆڵینەوەیەکی ئەکادیمی و مەیدانییە**
نووسەر:	**سمکۆ محەمەد**
دیزاین:	**لوقمان رەشیدی**
چاپی یەکەم:	**هەولێر ٢٠١١**
چاپخانە:	**چاپخانەی هێڤی**

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان لە هەولێر
ژمارە سپاردنی (   ) ساڵی ٢٠١١ی پێی دراوە.

مافی چاپ و بڵاوکردنەوەی بۆ نوسەر پارێزراوە

پێشکەشە

بەو کەمینانەی لەپێناو مانەوەدا

ململانێی زۆرینە دەکەن

لەبری پێشەکی

بۆچی ئاین و کەمینەکانی کوردستان

دوای ئەوەی کەکتێبەکەی مارکسم خوێندەوە بەناوی (دەربارەی مەسەلەی یەهودیەت) ئیدی بۆم روون بووەوە کەبەبێ ناسین و شارەزابوون لەئاین و کەمینە ئاینیەکانی دەوروبەر، یان ئەو شوێنەی ئینسان تێیدا دەژی و سەرقاڵی نوسین و لێکۆڵینەوەیە لەکۆمەڵگەکەی، ناکرێ قسە لەسەر کولتوور یان سۆسیۆلۆژیا پێکهاتەی کۆمەڵگەیەک بکرێت کەپێکەوە لەیەک جوگرافیا دەژین، چونکە ئەوەی لەئایندا چڕکراوەتەوە، ئەگەر بەشێکی ئاسودەیی دەروونی بێت، بەشێکی دیکەی فەلسەفەیەک بێت لەکاتی خۆیدا کاریگەری هەبووە لەسەر تاک و کۆمەڵگەو دووری خستونەتەوە لەخراپەکاری، بەشەکەی دیکەی ئەوەیە کەدامەزرێنەران و کارپێکردنی ئاین، جوانی و خۆشەویستی ژیان و دانایی و

هتـد بـووە، لەژێـر عینوانی هەبوویەکـی روحی، وەکـو موڵکێک لەمـرۆڤ سـەندۆتەوە، چونکە روحێکی باڵا هەیـە و نەبینراوە و لەپشـت دیمەنەکانی جهانی بینـراوەوە کاردەکات، ئەمە لەکاتێکدا کەئەرگۆمێنتـی عەقلانـی و زانسـتی، لەپەنـا ئایـن و مەسـەلە روحانیەکاندا بەشـێکی گەورەی کەرەستەکانی ژیان رایی دەکات، کەچی لەشـوێنێکی دیکەدا فانتازیـا و چاوەڕوانیکردنی هاتنەوەی سـوپەرمانێک بۆ رزگارکردنی بەشـەرییەت، قەناعەتێکە وەچە بۆ وەچـە نوێدەبێتەوە و تاڕادەیەک بابەتێکی قایلکەریشـە، لەحاڵێکدا لەگـەڵ سـەرهەڵدانی هـەر وەچەیەکدا زانسـت تەکانێـک دەدات و گەشـەدەکات، کەچی ئاین لەشـوێنی خـۆی کار دەکات و هەر دەمێنێـت، بۆچی؟ لەبەر ئەوەی سیسـتمی جێگیـر و جێکەوتە، بۆ راگرتن و پتەوترکردنی پایەکانی خۆی کەڵکی لێوەردەگرێ، چونکە دەزانێ بەئاشـکرابوونی ئـەوەی کەئاین مرۆڤ دروسـت ناکات، بەڵکو ئەوە مرۆڤ خۆیەتی ئاین دروسـت دەکات، ئیدی سیسـتم دەکەوێتە مەترسـییەوە، بۆیە لەحاڵەتی سروشتی خۆی رایدەگرێ و لەهەر شـوێن بەنەفعی ئـەو کاردانەوەی هەبوو، هاوکاریشـی دەکات هەروەک ئەوەی دەبینین لەسەراسـەری جهاندا بەبارتاقای کایەکانی وەکو ئابوری و نەتەوە و سیاسەت گرنگی خۆی هەیە و تارادەیەک بەشداریشە لەدروستکردنی بڕیاری سیاسی.

کۆمەڵگەی کوردی بەشی زۆری بەخوێنەری ئاسایی و رۆشنبیر و نوسەرەکانیشـیەوە، شـارەزاییەکی تەواویـان نیە لەسـەر ئەو ئاینانـەی کەلەکوردسـتاندا هـەن، ئەگـەر رۆشنبیریشـیان هەبێ زۆر کەموکورتـی تێدایە و داتـای تەواویان لەلانیە، بۆیە زۆرجار

هەڵەدەکەن لەباسکردن و رەخنەگرتن لەئاین، ئەو ئاین و کەمینە نەتەوانە کەچۆن و لەکوێوە سەرچاوەیان گرتووە، ئەمە جگەلەوەی کەمینەکان هەمیشە لەژێر هەڕەشە و تەشیری نەتەوە و ئاینە سەردەستەکان بوونە و لەکاتی خۆیدا جۆرێک لەرۆشنبیری بووە بۆ کۆمەڵگە، بۆیە هەمیشە ئەو بڕوادارانە پەرشوبڵاوبوونە، یان لەترسان بەئازادی سرووت و کولتووری خۆیان موماەرەسە نەکردووە کەئەمە ئیشکالیەتێکە هەم بۆ لێکۆڵینەوەی سیاسی و هەم بۆ لێکۆڵینەوەی فکری.

ئیشکالیاتێکی دیکەی نەناسینی ئەو کەمینە ئاینیانە ئەوەیە کەهەندێ جار بەبۆنەی یاساغ بوونیانەوە، سەرچاوەی پێویستیش نەبووە کەبەبێ کەموکوڕی قسە لەسەر ئەو ئاین و کەمینە نەتەوانە بکرێت، تاکو خوێندکاری کورد بۆلێکۆڵینەوەی ئەکادیمی کەڵکی لێوەربگرن، منیش بۆیە کارم لەسەر کرد چونکە لەرابردوودا وەکو رۆژنامەنووسێک چاوپێکەوتنم لەسەر تەواوی ئاین و کەمینە نەتەوەییەکان کردبوو، ئیدی بەباشم زانی کەکارەکە لەکاری رۆژنامەنووسییەوە، بگوازمەوە نێو چوارچێوەی باسێکی ئەکادیمی و مەیدانی و خوێنەری کوردی ئاشنا بکەم بەو کولتوور و ئاینانە.

■ ئەفسانەی نێو ئاینەکان

بۆیە لەئەفسانەوە دەست دەکەم بەنوسینەوەی پێشەکی ئەم کتێبە، چونکە زۆربەی ئەو شتانەی لەپیاوە روحانی، یان رۆشنبیرەکانم بیستم، یان لەسەرچاوەکان خوێندومەتەوە سەبارەت بەئاین، بەشێکی زۆری ئەو دیمەنە ئەفسانەییانە بوون کەقەناعەتی

بڕوادارانی ئاینەکانی ڕاگرتووە، ئەفسانە هاوکاری ژیانی خواکانی سەرزەمینی کردووە، وێنەی کێشاوە، هەروەها پەیوەندی خواکانی رابردووی بەوەچەکانەوە گرێدراوە، هەروەک ئەوەی دەبینین سەرجەلەی ئاینەکان و پلەکانیان لەرێگەی وەچەکانەوە درێژەی پێدراوە.

هیچ ئاینێک لەبۆشاییدا سەریهەڵنەداوە، بەڵکو ژینگەیەکی رۆشنبیری هێناویەتە کایەوە، بۆنمونە بودییەت لەهیندەوە سەریهەڵدا، چونکە زەمینەی واقیعی هەبوو، مەسیحیەت لەسەر زەمینی واقیعی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست سەریهەڵدا و دواجار لەرۆژئاوا گەشەی کرد و بوو بەسیستم و ئاڵوگۆریشی بەسەرهات، چونکە کۆمەڵگە پێویستی بەژینگەیەکی دیکەی خوداپەرستی هەبوو دوور لەتوندوتیژی و دەمارگیری، ئیسلام وەکو رۆشنبیرییەکی نوێ کەئیلهامی لەسەرچاوەکانی پێش خۆی وەرگرتووە، چونکە فەلسەفەیەکی دیکە چاوەڕوانی دەکرد، فەلسەفەی ئاینیش لەبەر ئەوەی لەسنووری عەقڵدا دەوەستێت، ئەفسانەش یەکێکە لەو گرێیانەی کەبەفەلسەفەش ناکرێتەوە بەئاینەوە گرێدراوە، بەڵام خورافە گرێدراوی ئاین نیە، بەو پێیەی بەر لەئەفسانە ئاین هەبووە و ناشتوانێ کێشەی ئاین و شێوازی جۆراوجۆری خوداپەرستی لەسنوورێکدا رابگرێت.

لەروویەکی ترەوە ئەوەم تێبینی دەکرد کەلەگەڵ هەر پیاوێکی روحانی سەر بەئاینەکانی کوردستان گفتوگۆ دەکەم سەبارەت بەئاینەکەیان، وابەستەیە بەقسە یان ئەو چیرۆکانەی کەکاهینەکانیان دروستیان کردووە، ئەمەش بۆسەروەختی خۆی جۆرێک رۆشنبیری

بووە کەتوانیویەتی خەڵک قەناعەت پێبهێنێ، ئەگەر زێدەڕۆیی نەبێ هێندێجار خودا لەپیاوێکی روحانیدا کۆکراوەتەوە، هەروەک ئەوەی باوەڕدارەکانیــان ئەوەندەی باس لەپیــاوە روحانیەکانیان دەکەن، ئەوەنــدە باس لەخودای یەکتا ناکەن، ئەمە بۆمن جێگەی ســەرنج بوو، بەڵام کۆک بوونیان لەســەر وشــەی خودا، بەشــێکی زۆری لەفەزای باوەڕداریتی داگیر کردووە.

نهێنییەکــی دیکــە کەلــەو ئاینانەوە ئاشــکرام کــردووە، ئەوەیە کەهەندێــک لەوانــە ئاینــی موژدە بەخــش نیین، واتــە رێگەنادەن کەســێک لەئاینێکەوە بچێت بۆسەر ئاینێکی دیکە، هۆکاری ئەمەش مەترســی بووە لــەوەی لەبەریەک هەڵبوەشــێنەوە، یان لانی کەم بترسن لەوەی کەبڕواکانیان لەرێگەی تێکەڵ بوونەوە کاڵ بێتەوە، بەڵام هێندەی دیکە سنوورەکانی نێوانیانی دوور خستۆتەوە، بۆیە لەدژی بڕوای یەکتر قسەدەکەن و دیعایەی نیگەتیڤ بۆیەکتر دەکەن و یەکتر ناشــیرین دەکــەن، ئەم جەنگــەش کەجەنگێکی دەروونی بووە لەســەروەختی خۆیدا، بەشێکی زۆری گوتاری مانەوە بووە لەبەرامبەر دژە گوتاری ئاینی و زۆربەی رۆشنبیرەکانیان دان بەو راستیەدا دەنێن، بەڵام بۆرای گشتی دەریناخەن.

■ یەکتاپەرستی خاڵی هاوبەشی ئاینەکان

چەمکی یەکتاپەرســتی وەکو بڵێی رێکەوتنێکــە لەنێوان تەواوی ئەو ئاینانەی کەلەکوردستان هەن، ئەمەش ئەوکاتە باشتر دەبینرێ کەهەمــوو ئاینــەکان بڕوایان بەخودایەک هەیە کەتــاک و تەنهایە، ســابا ئــەو خودایە هــەر وێنەیەکی هەبێــت و بەهەر شــێوەیەک مامەڵــەی لەگــەڵ یەکەمین مەلائیکە و بەشــەردا کردبێت کەدواتر

جیهانی دروســتکردووە، بۆیەشە شەیتان کراوە بەدژی خوا، جگە لەئاینــی ئێزیدیاتــی کەبیانووی لۆژیکی خۆیان هەیە و بەوشــەی شــەیتان قەڵــس دەبن، چونکــە هیچ ئاینێک ناتوانــێ بەبێ چەمکی خــودا درێژە بەتەمەنی خۆی بدات، مەبەســتم ئەوەیە کەئاینەکانی هەموو دونیا لەســەر دوالیزم وابەســتە کراوە، واتە خێر و شەڕ، خوا خێرە و شــەیتانیش شــەڕ، بەدەر لەمە کەخوا کاریگەری خێر دەخاتە ســەر ئیســنان و شــەیتانیش کاریگەری شــەڕ، بەو پێیە شــەیتان یاخیگەرێکــە بــۆ بەدەســتهێنانی ئازادی، بۆیــە نەفرەتی لێدەکرێ و ئینســان بۆســەر ژیانــی خۆی تەرجەمــەی کردووە، بەپێچەوانەشەوە نەفرەت لێکردنی یەکێکە لەپایەکانی ئازادی، ئەمە مانای دروســت بوونی هاوڕایی هەموو ئاینەکانە، ئەمەش ئەوکاتە باشــتر دەبینرێت یان هەســتی پێدەکرێ، ئەوکاتەی کەرۆشنبیری ئاینی وەسەنی ریشــەی دەردەکەوێ و بەناڕاستەوخۆ کاریگەری بۆســەر ئاینەکانی کوردستان هەیە، بەڵام لەشوێنێکی دیکەدا ئیدی وشەی شەیتان مانایەکی دیکە وەردەگرێت، ئەویش کەئیزیدیەکان دەبینین و بەبیستینیشــی توڕەدەبن، چونکە لەلای ئەوان شــەیتان چەمکێکە دروستکراوی مەزهەب و ئاینی دیکەیە و هەڵە تێگەیشتنە لەچیرۆکە رەســەنەکەی خوداو مەلائیکەتەکان، بۆیە دژ بەگوتاری خویانی دەزانن و هیچی تر.

بەخودا کردن و نەمری پیاوە روحانیەکان لەنێو هەر یەکێک لەو ئاینانەی لەکوردستان هەیە، نهێنیەکە کەلەزاری هیچ بڕواداریێکەوە نادرکێنــرێ و کــەس وەڵامی ئەو پرســیارە بەکۆنکریتی ناداتەوە، بەڵام ناســینی خودا وەکو مەرجەعێکــی یەکتایی کەمانای خودای

یەکتای گۆڕیوە، باشترین سەلمێنەرە کەخودا ئەوەنیە یەک وێنەی هەبێ، بۆ نمونە خودا لەئاینی ئێزیدی بەشێوەیەکە و لەئاینی سابیئە شێوەیەک و لەئاینی کاکەیی و ئەرمەنی شێوەیەکی دیکەیە، بەلاّم هەریەکێک لەو ئاینانە ئەوەندەی باسی پیاوە روحانیەکان دەکەن، ئەوەندە باسی خودا ناکەن کە ڤیگەرێکی دیاریکراوی هەبێ، هەروەک ئەوەی کەلەمیتۆلۆژیاو سروشتی خوداپەرستی سەر زەمین لەمیسر و یونان هەبوونە، چونکە خوداکانی سەر زەوی ئاکارێکی جیاواز لەئاکارە ئاینیەکان خولّقاندووە کەبریتیە لەمیتافیزیکای ئاکار خۆی، ئەمە لەرابردوودا چەمکێکی میللی بووە، بەلاّم دیاردەیەکی چەواشەکاری فکری و ئاینی بووە کەئینسان ناچارکراوە پابەندبێت بەو پرنسیپانەی لەباب و باپیرانەوە بۆیان ماوەتەوە.

قولّنەبوونەوە لەئاین وەکو کەرەستەو سیستمێک بۆسەر زەوی و کۆمەلّگە، هەروەها قولّنەبوونەوە لەو دیاردانەی کەسروشت پێکدەهێنێ و نەگۆڕەو هەر ئاینێک بۆخۆی شتێکی بەخوا زانیوە، خودای کردووە بەجەستەیەکی بینراو، بەلاّم دواتر شارەزابوون لەکولتوور و رۆشنبیری یەکتر، ئیدی خودا بووە بەچەمکێکی خوازراوو گشتگیر و دوور لەشرۆڤەکردن، ئەم تێکەلّەیە لەتێگەیشتن و یەکانگیرکردنە، بەرەبەرە سۆز و مەیلی چوون یەکی دروستکردووە کەئیتر ئینسان ببێتە کائینێکی دەست و پێ سپی بەرامبەر بەخواکردنی ئەوانی دیکە کەلەشێخ و پیاوی روحانی و پێغەمبەرەکاندا کۆکراوەتەوە، ئەمە یەکێک لەو فاکتانە بەدەستەوە دەدات کەلەتەواوی ئاینەکان قولّبوونەوە و تێفکرین غائیبە و

نزیکبوونـــەوە لێی مەترســییە، چونکە بۆتە بەشــێک لەدەســەڵاتی ســەرزەمین و لەوێوە خودا نادیارەکە کاریان پێکراوە، ئەم داتایە ئەوکاتە ئاشــکرادەبێت کەسروت و ئاهەنگەکان دابەشیان کردووە و هەریەکەیان لەمانگ و رۆژی ساڵێکدا دێنەپێشێ.

هەر یەکێک لەو ئاینانەی کەمن لەسەردانەکانم، هەروەها لەرێگەی بەدواداچوونــم لەو ســەرچاوانەی کەمن پشــتم پێی بەســتووە و لەســەر ئاینەکان نوســراون کردوومن، ئەوەم بــۆ روون بووەوە کەهەریــەک لە(ئێزیــدی و کاکەیــی و هەقە) لەســەر ئــەوە کۆکن کەبــەر لەوەی ئێزیدی یان کاکەیی یان هەقە بن، کوردن و خۆیان بەبنەچــەی نەتەوەی کــورد دەزانن، هەرچی ئایــن و نەتەوەکانی وەکو (ســابیئە و ئەرمەن) ە، دوو ئاین و نەتەوەن کەلەکوردستان هەن و بەهەمان شێوەی ئاینەکانی دیکە سەرکوتکراون، رەنگە هەر ئەمەش بێت لەلایەن ئاینەکانی دیکەوە قەلاچۆ یان جینۆســاید یان ئەنفــال کراون لەمێژوودا، بەشــەکەی دیکەی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کەئاینــە سەردەســتەکان بڕوایــان بەفرەیــی و پێکەوەژیــان و قەبــوڵ کردنی یەکتر نەبــووە، بۆیە مێژووەکەشــیان پچڕپچڕە و هەژارییەکــی پێوەدیــارە، یان ئەوەی بەهۆی ئەوەی دەســتنووس یان کولتوورەکەیان دزراوە و سوتێنراوە، بۆیە بۆخۆشیان ناتوان کــۆک بن لەســەر تەواوی ئــەو بۆچوونانەی کەلەســەر خۆیان و مێژووەکەیــان هەیانە، رەنگە بەشــێکی ئەوەی کەباســەکەی منی دووچاری کێشەی بێسەرچاوەیی کرد و تاڕادەیەک هەژاری کرد، هــەر ئەوەبێــت کەکتێبخانەکانیان هەژارە لەکولتــوور و مێژووی خۆیــان، یان ئــەوەی کەکتێبــە پیرۆزەکانیان لەبەردەســتدا نین و

تاڕادەیەک یاســاغیش کراون و ترســیان هەیە لەوەی کەبەئاشکرا دەرینەخەن.

بەهەرحاڵ من بەم کارەم کەرەنگە کەموکوڕی تێدابێ، هەوڵمداوە ئــەوەی راســتی بێــت لەســەر زاری رۆشــنبیر و کتێبەکانیــان و ســەرچاوەکانیان و کەسانی شــارەزاوە، کەڵک وەربگرم و بڵاوی بکەمەوە، بەڵام بەشێوەیەک کەنەمویستووە و بەگرنگیشم نەزانیوە کۆمێنت یان تێبینی خۆمیان لەســەر بدەم و بۆچوونی خۆم فەرز بکەم، بۆئەوەش کەتەنها ئەو ئاین و کەمینە نەتەوەییانەم وەرگرتووە کەتەنها لەکوردســتان هەن، مەبەســتم ئەوەبــووە کەچوارچێوەی کارەکەم تەنها سنووری کوردستان بێت و هیچی تر.

سمكۆ محەمەد

٢٠١١/٦/١٢

ئێزیدی و ئێزیدیانی

ئاینی رەسەنی کورد

ئاینــی ئێزیــدی بەهۆکاری چەوســانەوەیان لەلایەن دەســەڵاتی ئاینەکانی تری وەک زەردەشتی و مەسیحی و ئیسلام و ئاشوری و کــورد بەئیماراتــی بابان و ســۆرانەوە کەلەســەر دەســتی ئەو ئایــن و نەتەوانــەوە چەندینجــار قەتڵ و عام کراون ئەرشــیف و دیکۆمینتەکانیان تاڕادەیەک بزر کراون، بۆیە ئەرشــیفەکەیان تاکو هاتن و ســەرهەڵدانی سەنتەری رۆشنبیری لالش و کۆکردنەوەی دیکۆمێنــت و پارچەکانیــان لەلایــەن چەند پیر و رۆشــنبیرێکیان کــە دەوڵەمەندیان کــردووە، هێندە هــەژارە، رەنگــە بتوانێ رێگە بەبۆچوونــە جیاوازەکان بــدات کەیان رۆژهەڵات ناســەکان، یان مێژوونوســانی بیانی و ناوەخۆ، بەهەڵە لەبارەیەوە قســە بکەن و لەسەری بنووسن، هەروەک چۆن هەندێ مێژوو نوسی عەرەب و

بیانی خراپ و بەهەڵە لەسەریان نوسیون.

ئێزیدی باوەڕێکی کۆنی کوردە، هەندێک وابۆی دەچن کەلەوشەی یەزدەوە هاتووە کەگوایە شێخ ئادی کوڕی موسافیر، واتە لەدەورانی دەوروبەر ساڵی (١٠٧٥_ ١١٦٠) بەر لەمێژووی نوێ، پێشتر موتەسەوفێکی ئیسلام بووە، دواتر هەڵگەڕاوەتەوە لەئیسلام سەریهەڵداوە، هەندێکی تر پێیان وایە کە پێشتر زەردەشتی بوونە، دواتر بوونە بەلایەنگری یەزدی کوڕی موعاویە کەسەرکردەیەکی مێژوویی موسڵمانەکان بووە، بەو پێیەی کەگوایە شێخ ئادی زۆر هاوڕێی شێخ عەبدولقادری گەیلانی بووە و کەوتۆتە ژێر کاریگەری ئەو پیاوە و دواتر هەڵگەڕاوەتەوە، ئەمە لەکاتێکدا کەلەساڵی ٢٩٩ کۆچی کەمەجوسیەکان لەژێر حوکمی (موقتدر باللە) بووە، هەردوو پیاوی ئاینی ناودار لەمێژووی ئیسلامدا، مەنسوری حەلاج و شێخ عەبدولقادری گەیلانی بوونە و کەسێکیش دەرکەوتووە بەناوی شێخ ئادی کەلەچیای هەکاری پەیدابووە و موریدی بۆ پەیدابووە، هەندێک پێیان وایە کەئێزیدیاتی لەلەئاینی سابیئەی مەندائیەوە سەرچاوەیان گرتووە و هەندێکیش بەدرێژە پێدەری ئاینی ئیسلام کەلەسەردەمی یەزیدی کوری موعایە بووە کەپێشتر باسمان کردوو سەرچاوەکانیش ئاماژەیان پێدەدەن، کەچی پیر خدر کەهەم رۆشنبیرێکی ئێزیدیە و هەم پیرێکی روحانی ئاینی ئێزیدیە بەپێچەوانەی ئەو بۆچوونە دەڵێ» ئێزدی و ئێزیدیاتی هیچ یەکێک لەو بۆچوونانە نیە و لەبیروباوەڕێکی کۆنی کوردانە بەولاوە هیچی تر نیە، باشترین سەلمێنەریش ئەوەیە کەهیچ یەکێک لەو سەرچاوە هەڵانە ناتوانن قەول و بنەچە و کولتووری ئاینی

ئێزیدیاتی بەئاینەکانی دیکەوە گرێبدات».

لەبارەی یەزدی کوڕی موعاویەوە کەبۆچونێکی وەها هەیە گوایە پێشتر سەر بەئاینی ئیسلام بوونە ئێزیدیەکان و بەتایبەتیش شێخ ئـادی، پیر خدر دەڵێ» لەزەمانی عومەری کوڕی خەتاب موعاویە هـات و یەزیـد هـات، کـورد هەمیشــە خێرخوازبــووە، ئەوانیش بەشمشـێر هاتن، سـاڵی ٢٢٦ ئەم ناوچەیە میری میرگەیا ئازدیان ئێزدی بوونە، چونکە ئێمە بەری موسڵمانیەتی هەبووین و ناومان ئەزدائـی بووە، ئیدی ئەو بۆچوونــە جارێکی تر لەدژی ئێمە و بۆ سڕینەوەی ئێمە بووە، بۆیە راست نیە».

دامەزرێنـەری ئـەم ئاینــە بەپێی رۆژهەڵاتناسـەکان کەسـێکی دیاریکـراو نییــە، چونکــە ریشــەیەکی مێژوویـی قوڵـی هەیــە و نەنوسراوەتەوە، بەڵام وەکو خۆیان و شارەزایانی سەر بەئاینەکە دەڵێن « شـێخ ئادی کوڕی موسـافر دایمەزراندووە، نەسەبی ئەم زاتــە بۆ شـێخ مەروانی کوڕی حاکمـی چوارەمـی ئەمەوییەکان دەگەڕێتەوە، واتە ئادی کوڕی موسـافری کوڕی موسـای کوڕی مەڕوانـی کوڕی حەسـەنی کوڕی مـەروان، لەگونـدی (بیت فار) لەبەعلەبەکـی لوبنـان و لەسـاڵی ٥٠٧ ی کۆچـی لەدایک بووە و لەسـاڵی ٥٥٧ کۆچی کردووە، واتە سـاڵی ١١٦١ زاینی و لەلالشی سەر بەناوچەی شـێخان نێژراوە و مەزارەکەی تائێستاش لەوێیە و باوەڕدارەکانی سەردانی دەکەن.

■ چاوگی وشەی ئێزیدی

واتەی ســەرەکی ئێزیدی لەوشەی (ئێزی) یەوە هاتووە، بەمانای (خــودا) یان (خوداوەند) دێـت، هەروەها بۆچوونی تر هەیە کەئەو

وشـــەیە مانای دیکـــەی هەیە، « (ئـــی، زی، دی) بەمانـــای ماڵێکی پـــان و بەرین یـــان ماڵێکی پاک دێت، لەســـەرچاوەی دیکە هاتووە کەوشـــەکە بۆزمانی سۆمەری دەگەڕێتەوە و مانای ڕێگەی ڕاست دێت، ســـەرچاوەی دیکە هەیە ئێزیدی لەزمانی پەهلەوی ساسانیدا ســـەریهەڵداوە، ئەم پەرستگایە بۆیەکەم جار لەلایەن خوداوەندێک بەنـــاوی (نابـــۆ) کەلەشـــاری (بۆرســـیبا) بـــووە و دەکەوێتـــە لای خـــوارووی ڕوباری فورات و بەرامبەر بە شـــاری بابل دروســـت بووە»[1].

ئێزدیاتـــی ئاینێکی ئاســـمانی نیـــە و تێڕامانە لەدونیـــا و دوارۆژ، بەپێی قسەی پیر خدر کەپیاوێکی ڕۆشنبیر و ڕوحانی ئێزیدیەکانە، ئەوان قەول و بەیت و تێکســـتی شـــیعریان هەیە، کەلەسەر کێشی پەنجە نوســـراوەتەوە، ئەوەش لەبارەی مەســـحەف ڕەش و جیلوە نوسراوەتەوە و گوایە چەند پەڕێکە و بە تیپێکی نەناسراو لەلایەن پرۆفیسۆرئەنستانس ماری کرملی یەوە دیراسەی لەسەر کراوە و لەکتێبەکەیدا بڵاوی کردۆتەوە، پیر خدر دەڵێ» ئەوەی کەدراوەتە پاڵ مەســـحەف ڕەش و شـــێخ ئادی، لەدژایەتی کردنی ئێزیدی و گەندەڵی ڕۆشنبیری بەولاوە هیچی تر نیە، چونکە ماقوڵ نیە شیخ ئادی یان شێخ شێخ حەسەن، شەش مانگ بچنە خەڵوەتەوە و ئەو چەند لاپەڕە بێسەرو بەرە بنوسن کەبەناو ڕۆژهەڵاتناس و هەندێک لەڕۆشنبیرە کوردەکان نوسیویانە و بیانووشی بۆدەهێننەوە».

ئێزیدی لەزۆربەی چاوگە مێژووییەکان، لەوانەش شەرەف خانی بەدلیســـی باســـی کـــردووە و دەڵێ» حەوت خێڵی کـــورد هەن کە زۆربەیـــان ئێزیدیـــن، ئەمانە بڕوایان بەو هێڵە هەیە کەشـــێخ ئادی

دایهێنــاوە، ئەمانــە واجبی ئاینی خۆیان جێبەجــێ دەکەن و نوێژو ڕۆژوو دەگــرن، دوای زینــدوو بوونــەوەش دەچن بۆ بەهەشــت، بەبــێ ئەوەی ســزا لەلایەن خــوداوە وەربگرن، ئەمــان کەکوردن دابەشبوون بەسەر دوژمنایەتی و رقبوونەوە کەموسڵمان دابەشی کردوون»[٢].

ئاینــی میترایی کەئاینێکی کۆنەو لەکوردســتانیش شــوێنەواری هەیە و بەحەزەر ناســراوە، ئــەوەی کەلەوێنەی ئەژدەهاک و رۆژ لەدەستنووســیناملکەی شاە نامەدا هاتووە، هەروەها ئەو وێنانە لەفەرهەنگــی ئێزیدیەکانیشــدا هەیــە، پێدەچێ لەئاینــی میتراییەوە وەرگیرابێت، خوداوەندی میترا یەکێکە لەو پەرستراوە پیرۆزانەی کەلە (هیندۆ ئەوروپیەکان) سەرچاوەی گرتووە.

■ لالش چییە

لالش پەرســتگای گــەورەی ئاینــی ئێزیدیە، دەکەوێتــە زنجیرە چیــای شــەنگار کەبەپایتەختــی ئێزیدیاتــی ناســراوە و (٦٠ میل) درێژییەکەیەتی و (٤٩١٤) پێ دەبێ، شوێنێکە لەرووی کەشوهەواوە بەزستان ساردە و بەفری لێدەکەوێ، چواردەوری ئەو بەرزاییانەی شەنگار چڕن بەداری بەڕوو، هەروەها رەزی میوەی وەکو هەنار و هەنجیر و قەیسی و زەیتوونی لێیە و گرنگی پێدەدەن.

ئەو گومەتەی کەناوی لالشە و قاژ قاژە و لەشێوەی سێگۆشەیە و بەرەو ئاسۆ هەڵکشاوە، بەپەرستگەی لالش ناسراوە و هەرکەسێک بەپێــی بۆچوونی خۆی شــرۆڤەی دەکات، پیر خــدر لەمبارەیەوە دەڵــێ» ئەمە لەوێوە هاتووە کەلەلای ئێمە رۆژ پیرۆزە، رۆژ نورە و ئــەو نەبــێ ژیان نابێ، چوار شــت لەلای ئێمە پیــرۆزە (خاک،

ئاو، ئاگر، با) بۆیە قوبەکەش وەکو تیشــکی رۆژوایە، مەخروتیە و هیمایە بۆ رۆژو بەرەو ئاســۆ دەچێ، تاوسیش، کەمانای تیئۆسە، ئەویش کلکی لەشــێوەی رۆژە، ماریش بەهەمان شــێوە نیشانەی سەلامەتیە». لەبارەی بوونی مار وەکو سیمبول و وەکو گیاندارێک کەلەسەر دیواری پەرستگای لالش هەیە پیر خدر دەڵێ» وەختێک دەڵێن کەشتیەکەی نوح کوون بووە، مار دەچێت پەپکە دەخواتەوە و کونەکە دەگرێت و خەڵکەکە لەمردن رزگار دەکات، ئەمە میتۆلۆژیای ئێزدیــە، هەروەها مار شــارەزا و حەکیمە بۆیە مار بۆتە هێمایەک لە فەرهەنگی ئێزیدیاتی». بابا چاویش شێخێکە لەپەرستگای لالش خزمەت دەکات و تائێستا خێزانی پێکنەهێناوە و لەپەرستگا دەژی، لەبارەی لالشەوە دەڵێ» لالش پەیامی ئاینی ئێزیدیە و پەرستگایە، کەوتۆتە ناوەڕاســتی چەند شاخێک لەناوچەی بادینان و باعەدرێ و شێخان، مەڵبەندی گشــتی پەرستگاکە لەچەند شوێنێکی جیاجیا پێکدێت، وەکو شــوێنی ئــەو باوەڕدارانەی کەمــردوون و هەموو ئێــواران چرایان بۆهەڵدەکرێ وەکــو وەفایەک، لالش دوو دوکانی تێدایــە، یەکێکیان بۆ کوڕ و ئەویدی بۆ کــچ «. هەروەها لەبارەی وێنەی دوو شێر لەنێوانیاندا بورجێک هەیە، لەسەرووی بەرجەکە، وێنــەی مانگ و رۆژ هەیە، کەلەســەر دەرگای چوونە ژوورەوەی پەرســتگاکەیە، بابا چاویش دەڵێ» لە وێنەی دوو ســەرە شێرەکە هێــزی خودا دەبینین، ئەو بورج و خۆر و مانگەش نوری خودایە، تاوســیش ئاماژەیە بەهەمەڕەنگی دونیا و زینەتی دونیا کە مەلەک تاوس بەو ناوەنراوە». لەســەر دیواری راســت و چەپی پەرستگا هێلکــەی رەنــگاو رەنــگ دادەنــرێ وەختێک بەهاردێــت و جەژنە

سەرکیەکان دەسـپێدەکات و گوڵێلکە سوورەی بەهاری لێدەدرێ، بابا چاویش دەڵێ» ئەمە مانای موژدە بەخشینی دونیایە کەزیندوو بۆتەوە».

لەپەرستگای لالش هەردوو مەرقەدی شێخ ئادی و شێخ حەسەن هەیە و ئێزیدیەکان دەچن بۆ سەر ئەو مەزارانە و زیارەتی دەکەن و نیازیـان پێ حاسـڵ دەکەن، هەروەک چـۆن پەڕۆیەک بەچاوی نوقاوەوە سـێ جار هەڵیـدەدەن و ئەگەر راوەسـتا ئەوا مرازیان حاسـڵ بووە، هەروها ژوورێکی دیکە هەیە پڕیەتی لەگۆزەی کۆن و بەرمیل، ئەو گۆزە و بەرمیلانە پێدەچێ زۆر کۆن بن، باباچاویش لەمبارەیـەوە دەڵـێ» ئـەو بەرمیلانە رۆنـی زەیتوونـی تێدایە و ئێمـە لێرە کۆیدەکەینەوە و بۆ مەراسـیمی ئاینـی بەکاریدەهێنین، سـەرچاوەی ئەم زەیتوونەش لەنزیک پەرسـتگای لالشە و زیاتر لە١٠٠٠ دار زەیتوونەو سـالانە کەڵـک لەبەرەکەی وەردەگرین». ژوورێکی تر هەیە لەلالش کەگۆڕێکی تێدایە و بەخورییەکی رەش داپۆشـراوە، بابـا چاویش دەڵـێ» ئەوە مەرقەدی شـێخ بەکرە و برای شێخ ئادیە و بۆتە مەزارگەی ئێزیدیەکان».

■ سنووری جوگرافیای ئێزیدیاتی

ئەگەرچی بەقسەی پیرەکان و شێخانی ئێزیدی پێشتر بیروباوەڕی کـوردان ئێزیدیاتی بوو، بەڵام ئاشـوریەکانیش لەم ناوچانە بوون کەپێی دەڵێن کوردسـتان، لەو سـنوورە جیاوازە بوونە کەئێسـتا هەیـە، بەڵام بیروبـاوەڕی کوردان بیروبـاوەڕی ئێزیدیاتی بووە، پـاش هاتنی ئاینیەکانی تر و جەنگی کولتوورەکان، ئێزیدیاتی جگە لەوڵاتانـی دەرەوەی کوردسـتان و رۆژئاوا، تەنهـا لەناوچەکانی

شـێخانی بادینان و باعەدر و شــەرگات و موسڵ و دهۆک ماون، ئەمە جگەلەوەی لەتەواوی ئەو ناوچانەی کەئێزیدی لێنیشــتەجێیە، ئاینی مەســیحی و ئیسلامیشــی لێنیشــتەجێیە، بەڵام سـنوورەکە بەسنووری ئێزیدیاتی ناسراوە، چونکە پێدەچێ زۆرینەی ناوچەکە بن.

■ چەوساندنەوەی ئێزیدیەکان

بەگوێرەی خوێندنەوەی ســەرچاوەکان وادیــارە بەلای کەمەوە ئێزیدیــەکان لەدەورانــی عەباســیەکانەوە، تەنگیــان پێهەڵچەنراوە و ڕەودوونــراون، ئومەویــەکان لەبــەر هــەر هۆکارێــک بووبێت، پارێزگاریان لەئێزیدیەکان کردووە، لەم سۆنگەیەوە ئەوان خۆیان بەلایەنگری خەلیفە یەزد ژماردووە، شــیخی ئێزیدیەکانیش ڕێگەی بەموریدەکانی نەداوە کە بەخراپە باســی یەزیدی کوڕی موعاویە بکەن، دواتر بۆیە بەهەڵە لەسەرچاوە عەرەبیەکان ناوی ئێزیدیەکان لەناوی (خوداپەرســتان) وە بــووە بە (الیزیدیە) واتــە لایەنگرانی یەزید.

«. دوور نیــە کەناونانــی ئێزیــدی لەلایــەن شــیعەکانەوە ئــەم ناوەیان بەبەردا بڕابێت، کەتەواو ڕقیان لەخەلیفە یەزید دەبووەوە، لەســەرەتای سەدەی پانزەهەم چەوســانەوەی ئێزیدیەکان دەست پێدەکات، لەساڵی میری جەزیرەی سوریا لەشکرکێشی دەکاتە سەر ئێزیدیەکان و ناتۆلێرانسی ئیسلامی بەرامبەر بەئێزیدیەکان، ئەوەندە زۆربووە لەو لەشکرکێشیەدا گڵکۆی شێخ ئادی هەڵدەتەکێنن، تاکو دوای ئەوە ئێزیدیەکان بۆخۆیان دروستی دەکەنەوە، دواتر لەگەڵ دەســەڵات بەگەیشــتنی عوســمانیەکان، دیاردەی ئەنتــی ئێزیدی

و بەناچارکردنیـــان بــۆ ئیســـلامی فراوانتــر دەبێت و شــێوەیەکی سیســـتماتیکی وەردەگرێت، بەتایبەتی رەشـــەکوژیەکانی ســـەدەی حەڤدەهەم و هەژدەهەم و نۆزدە موچڕک بەلەشــدا دێنێ، هاوکات لەگەڵ ئەم هێرشانەشــدا میدیای عوسمانی بۆ رەواییدان بەکوشت و بڕینی ئێزیدیەکان ناوی شەیتان پەرستیان بەباڵای ئیزیدیەکاندا بڕی، ئێســتاکەش ئەم ناوەیان بەبــاڵادا بڕاوە و هەر ماوە، (ئەولیا چەلەبی) باســی لەشکرکێشیەکانی ساڵی ١٦٤٠ و ١٦٥٥ دەکات و دەڵێ» ئێزیدیەکان بەخەڵکی هەشت سمێڵ ناودەبات». ئێزیدیەکان لەسەدەی هەژدە ٢٥٠ هەزار کەس دەبوون، چوار هەزار سوارچاک و هەشــت هەزار سواریان هەبوە، لەسەدەی نۆزدەهەمدا بوونەتە ٢٠٠٠٠٠ و سێ هەزار سوارچاک و شەش هەزار پیادە، ئۆپەراسیۆنی ئێزدیەکان ئەوەندە ترســناک بووە بەجۆرێک لەلەنیوەی ســـەدەی نۆزدەهەم، تەنها پەنجا هەزار کەســیان لێماوەتەوە، هێرشــەکانی والــی بەغدا ســلێمان پاشــا ١٧٩١ هێندە دلڕەقانە بــووە، تەنانەت یەک ئێزیدی لەودیوی چیای شــەنگال نەهێشــت، لەســاڵی ١٨٠٢ (عەلی پاشــا) والی بەغدا هێرشی کردە سەر شەنگال و ژماریەکی لەرادەبەدەری لێکوشــتن، (سلێمان پاشــا) لەساڵی ١٨٠٩ بەهەمان شــێوە لەســاڵی ١٨٣٧ (رەشــید پاشــا) لەگــەڵ کۆمەڵێــک کــورد هێرشــی کردە سەریان و هێندەی لێ ســەربڕین کەلەسەر ریگەو بانــی ئاواییــەکان دەرژا، بەمجــۆرە تاســاڵی ١٨٤٥ تەنهــا پەنجا هەزارکەســیان لێمایەوە، بەهەمان شــێوە بەگ و میرە کوردەکان وەکو عوســمانیەکان دەســتیان بەخوێنی ئێزیدیەکان سوور بووە و بەشــداری لەشکرکێشــیەکانیان کــردووە بۆ ئێزیدی کوشــتن،

(ئەورەحمان پاشای) بابان و هەروەها میری بەناوبانگی جەزیرەی بۆتان میر بەدرخان، ١٨٠٩ بۆ ١٨٧٠ ئەویش دەســتی تێداهەبووە، لەساڵی ١٨٣٢ دیسان دەستی لێوەشاندوون، یەکێک لەو هۆیانەش کەوای کرد بەدرخان بەگ لەکاتی لەشکرکێشی ساڵی ١٨٤٧ سوپای عوسمانی ئەو گەرەنتیە رەتبکاتەوە کە بۆ بەدرخان پاشایان دانابوو، ئەوەبوو کەدەترســا دواتر لەژێر فشاری ئەوروپیەکان لەسۆنگەی کارەکانی دژبە نەســتوری و ئێزیدیەکان پەلکێشــی بەردەم دادگا بکرێت، میری ئەمارەتی سۆران (پاشای کۆرە) دەستی لەئێزیدیەکان وەشــاند، بەمشــێوەیە لەســەدەی هەژدەم و نۆزدەهەم، کوشتنی ئێزیدیەک لەئیمپراتۆریەی عوسمانی هەقی بەبەهەشت شادبوونی بەموســڵمانان دەبەخشی، چونکە لەدیدی دەوڵەتدا ئێزیدی ئاینێکی بێ کتێب بوو، لەودیو یاســای ئیســلامەوە بوون، لەســاڵی ١٨٤٧ بەدەست پێشــخەری دیبلۆماتی بەریتانی، لەکۆنستانتی نۆپڵ بابی عالــی دان بەئاینــی ئێزیدیا دەنێت و لەخزمەتی ســەربازیان رەها دەکات، ئۆکتۆبەری ١٨٤٩ شێخ یوسف وەکو نمایندەی ئێزیدیەکان بــۆ پارانەوە لــەرزگار بونیان لەخزمەتی ســەربازی، دەچێتە لای بەرپرســانی ئیمپراتۆریەی عوسمان و ســەردانی کۆنستانتینۆپڵ دەکات و نامەیەک دەداتە ســەدری ئەعزەمی عوسمانی و دەوڵەت داواکەیان قوبوڵ دەکات، ساڵی ١٨٧٢ دووبارە ئەم لەخزمەت سوپا بەخشینەیان لێدەسێنرێتەوە، لەگەڵ داوا کردنەوەی ئێزیدیەکان بۆ خزمەتی سەربازی، ساڵی ١٨٧٢ کۆمەڵێک لەپیاو ماقوڵانی ئێزیدی داوەتنامەیەک ئاراســتەی دەســەڵاتدارانی بابی عالی دەکەن و لەو نامەیــەدا لە١٤ خاڵ پرنســیپەکانی ئاینی خۆیــان روونکردۆتەوە،

سیســتمی ئاینیان ڕێگرە لەوەدەگرن کەخزمەتی سەربازی بکەن، ئەم هەولانە هیچی ســەرینەگرت، لەنیوەی دووەمی ســاڵی ١٨٩٢ کۆلۆنێل عومەر پاشا لەسەر داوای دەسەلاتی عوسمانی بەبیانوی چەند ریفۆرمێک هێرشی کردە سەر ناوچەی موسڵ و ئێزیدیەکان، دوای کوشتارێکی زۆر پانزە هەزار ئێزیدی لێبەدیل گرتن، عومەر پاشا کوڕەکەی نارد بۆ لایان و تاکو ببن بەموسڵمان واز لەئاینەکەی خۆیان بهێنن، بەگوێرەی رۆجەی لیسکۆ ئێزیدەکان لەنێوان ساڵانی ١٦٤٠ و ١٩١٠ بیست کوشــتاری گەورەی کۆمەڵکوژیان لێکراوە، دواهەمین هێرشی سوپای عوســمانی لەدوادوایی ساڵانی جەنگی یەکەمی جیهاندا بوو کەتەنها دوو مانگێک بەر لەخۆ بەدەستەوەدانی بابی عالی و راگەیاندنی گرێبەستی مۆدرۆس بوو»[٣].

جۆرێکی تری چەوسانەوە هەیە کەبەکارهێنانی زاراوەی ناشرینە لەدژی ئێزیدیەکان، ئەویش بەکارهێنانی وشەی شەیتانە کە گوایە ئەو شــەیتانە، مەلەک عەزازیلە، «چیرۆکی عەزازیل کە سوجدەی بۆ خودا رەتکردۆتەوە، لەلای هەر یەک لەموســڵمان و مەســیحی و یەهــودی، هەروەهــا دەرکردنــی ئــەو مەلایکەیــە لە بەهەشــت لەلایــەن خوداوە، باوەڕێکی کۆنــە، بەڵام ئەوەی کەئەو مەلائیکەیە وەکو روحێکی شــەڕانگێزی گرێــدەدات و خراوەتە نێو فەرهەنگی ئێزیدیــەوە، بۆیــە ئێزیدیــەکان بەرگری لێدەکەن، نــاوی عەزازیل لەلای ئێزیدیەکان کەمتر بەکاردێت، شەیتانیش زاراوەیەکە لەلایەن باوەڕەکانی ترەوە بەکارهاتووە، بۆیە ئەو وشەیە قەتیس کراوە و ئەگــەر بەکاریش هات لەبەرامبەر ئێزیدیەکان، بەو شــێوەیە وەکو ســوکایەتی دێت، هەر بۆیە هەردوو وشەی (ش و ت) کە وشەی

شـــەیتان پێکدێنێ، لەلای ئێزیدیەکان وشەیەکی ناحەزە و ئەوانیش بە مەلەک تاوس لەقەڵەمی دەدەن»[٤].

■ ئاین و ئافسانە

تموحی ئینسان زۆرە، ئەوەی کەئێزیدی پشتی بەئەفسانە بەستووە، تەنها ئاین نیە، بەڵکو هەموو ئاینەکان پشتیان بەئەفسانە بەستووە و بەبێ ئەفســانە و چیرۆکە ئەفسوناویەکان ئاین بەشێکی بەخاڵی دەمێنێتەوە، چونکە ئەفسانە یەکێک لەو هۆکارانەی کەگومان دروست دەکات لەنێوان نەمری ســەرزەمین و نەمری ئەودونیا، لەکتێبێکدا کەچاوپێکەوتنێکـدا کەمبڵ لەگەڵ بێڵ مویرز کردوویەتی، لەبارەی ئەفســانەوە دەڵێ «وێنە ئەفســانەییەکان روحی هەریەک لەئێمەن، بەقوڵبوونــەوە لەو وێنانــە، هێزەکەی بۆ ناخمــان دەگوێزێتەوە». ئەم قســەیە بیانــووی ئەوەمان پێدەدات کەبتوانین بڵێین ئەفســانە جـۆرە دەســەڵاتێکی رەهــای نادیــار کەکەســایەتی و پاڵەوان و پێغەمبەرەکان، بەڕادەیەک گەورە و نەمر دەکات، بۆئەوەی وێنەی ئەوان لەخۆماندا بەرجەســتە بکەیــن، ئەمەش تەنها میتۆلۆژیا نیە، بەڵکو ئەوە ئاینە بەو سیمبولانە، هەم پەیوەندیەکان چڕتر دەکاتەوە کەئاین پێویســتی پێیەتی، هەم دەســەڵاتی کولتوور و سروتەکان بەهێزتــر دەکاتەوە تاکو بتوانێ موقاوەمــەی بەرامبەرکەی بکات، بەبڕوای پیر خدر ئەو ئەفســانەیەی کەئێزدی پشــتی پێبەستووە، مەسەلە تموحی ئینسان بووە و خەیاڵی کردۆتەوە، هەروەک چۆن ئینســان تموحــی هەبووە رۆژێک بێت کەشــتی ئاســمانی هەبێت، ســەرەنجام هات، ئەفسانە جۆرێکە لەقەناعەت پێکردن بووە، بۆیە ئەفســانە بۆئەوە بووە کەهەوڵبدرێت و خــوداش هاوکاریت بکات

لەدروســـت بوونی وەکــو واقیعێک، بابا چاویــش دەڵێ «ئەو کاتە هەمــوو دونیا ئاو بووە و بەســـتویەتی، لالــش هاتۆتە خوارەوە و زەوی ژیاوەتــەوە، لەبارەی ئەم ئەفسانەیەشــەوە شــیعرێک هەیە و دەڵێ «لالش کوردســـتان دهاتە، عەرزێ شــین بــوو نەباتە، پێ زەینین چ قەســـت کنیاتە». ئەمە جگەلەوەی دەیان ئەفسانەی دیکە لەبارەی ســـەرهەڵدان و چۆنیەتی دروست بوونی ئاینەکەوە هەیە، هەروەها ئەو ئەفســانانەی کەبوونەتە بەشــێک لەپشــت بەســتنی ئێزیدی کەپەیوەندی بەئاینەکانی دیکەوە هەیە و ئێزیدیاتیش خۆی وەدەر نەناوە لەو مێژووە، بەتایبەتی چیرۆکەکانی ئیراهیم و موسا و هتد.

■ **دونای دۆن**

دۆنای دۆن یەکێک لەو رەگەزانەیە کەزۆربەی ئاینەکان باوەڕیان پێیەتــی، قەناعەتێکە کەتەنها میتۆلۆژیا دەتوانــێ جێگەی بکاتەوە، بــەو واتایــەی کەکەســێک کەدەمرێــت، ئەوەتەنهــا جەســتەیەتی لەبەرچــاو نامێنــێ و دەمرێــت، ئەگەرنــا رۆحەکــەی دەمێنێت و دووبــارە لەجەســـتەیەکی دیکــە دووبــارە دێتەوە ژیــان، لەئاینی ئێزیدیاتیدا دۆنای دۆن شــێوەیەکی دیکەی جیاوازی وەرگرتووە، ئەوەیــە کەپێی دەڵێن کراس گۆڕینەوە، ئێزیدی باوەڕی بەوە هەیە کەخودا و مەلەک تاوس کراسیان گۆڕیوەتەوە و بۆیە رۆژ و ئاگر دەپەرستن، وەکو ئەوەی رۆژ هێمای خوداوەندە و ئاگریش هێمای شەڕانگێزیە کەوەکو هەر ئاینێکی دیکە بۆ دوالیزمی خێر و شەڕ.

■ **مەسحەفا رەش و جیلوە**

وشــەی مەســحەف بەمانای نوسراو دێت ەو رەش بەمانای ئەو

رەشە بایە دێت کەلەئاینی ئێزیدیا بەکارهاتووە و پیرۆزە، جیلوەش بەمانــای پەیدابوون دێت، یان بەمانــی پەیدابوونی تاوس مەلائیکە دێــت، پیر خدر کەیەکێکە لەرۆشــنبیر و پیرێکــی ئاینی ئێزیدیە و دەڵێ «ئێمــە بیســتمان دوو کتێبــی ئاینی ئیزیدیاتــی هەیە بەناوی جیلوە و مەسحەفا رەش، ئەو دوو کتێبە بەئەلف و بایەکی تایبەت و بەکوردیەکی سۆرانی و عەرەبیەکی تێکشکاو نوسراوەتەوە، ئەوەش نوســخەی ئەســڵی نیە، ئەوانەی دەڵێن کەلەندەن هەیە یان ئەوەی دەڵێ لای من هەیە نوســخەی ئەســڵی، هیچیان راست نین، ئەگەر ئەو نوســخەیەش بێت ئەوە تێکشــکێنراوە لەئەنجامی ئەو هەموو کارەســات و سەرکوت کردنەی ئێزیدیەکان کەلەلایەن مەسیحی و زەردەشــتی و موسڵمانەوە زوڵمیان لێکراوە» «پارچە نوسراوێک هەیــە لەمەســحەفا رەش دەڵێ (لەســەردەمی لافاوەکەوە هەتاکو ئێســتا حەوت هەزار ســاڵی خایاند، لەماوەی هەر هەزار ســاڵێکدا یــەک لەخواوەنــدەکان هاتۆتە خــوارەوە بۆ ســەر زەوی، ئەوەی کەکتێبەکانی ئاسمانی بۆ ئێمە نوسیوە و یاسایەکان و دەستووری یاسایی بۆ ئێمە داناوە، لەپاشان چۆتەوە بۆ سەرەوە»[٥].

بــەلام لەبــارەی ئــەوەی کەمەســحەفا رەش دەقێکی ئاســمانیە یان نوســراوەتەوە و لەکتێبێکی تــرەوە وەرگیراوە پیر خدر دەڵێ «ئێزدیاتــی یەکێکە لەبیروباوەڕە کۆنەکانی کــوردەواری، بەچەند قۆناغێکدا تێدەپەڕێ، قۆناغی یەکەم بەر لەمەســیحیەت بووە، واتە حورمەت گرتن بووە لەدیاردەکانی سروشــت، چونکە ئێزدیاتی بۆ هەر دیاردەیەک خوداوەندێکیان ناســیوە، بۆ رۆژ خودیایەک و بۆ مانــگ خودایــەک و بۆ مردن و با و ئاو خودایەک، قۆناغی دووەم

قۆناغی ناسـینی خودا بووە، قۆناغی سـێهەم قۆناغی شپرزەیی و زولْـم و زۆرداری بووە، کەزەردەشـت هاتـووە زولْمی کردووە، مەسـیحیەت لەسـەدەی دووەمی زاینی هاتوون هێرشیان کردۆتە سـەر لالش و کردویانە بەکەنیسـە، ئیسلام لەساڵی بیستی کۆچی عومەری کوڕی فەرقەد یەکێک بووە لەسەر لەشکرەکانی جەیشی عەیـازی کـوڕی غەنـەم، هاتـە موسـڵ و ئەودیوی ئـاوی دجلە لەشەڕێکدا کردیە دوو بەشەوە، دواتر هاتۆتە باعەدرا کەپایتەختی ئێزیدیان بووە و داگیری کردووە، ئیدی ئەوەی بووە موسـڵمان و ئەوانـی تر هەڵاتن و ماڵ و حاڵی خۆیان بەجێهێشـت». قۆناغێکی تر هەیە کەهاتنی شـێخ ئادی کوڕی موسـافیر لەشـامەوە هاتۆتە هەکاری، هاتە لالش و لەکریسـتیانی سەند و وەکو دەروێشێک و ریفۆرمـی لەئاینـی ئێزیدی کردووە، ئـەوکات دوو چینی هەبووە، چینـی گشـتی کەمورید و چینی پیر، چینێکـی تر جیابووە و بووە بەسێ چین و شیخیش پەیدا بوو.

شـێخ حەسەن کوڕی شـێخ ئادی بوو، شەش ساڵ واتە لەساڵی ٦٤٤ چۆتە خەڵوەوە، کتێبێکی نوسـی بەنـاوی «جەلوە بۆ ئەهلی خەلـوە»، ئەحمـەد تیمۆر لەخێزانـی تیمۆریەکانە، ئـەو دەڵێ ئەو شێخ حەسەنە چەندین ساڵ لەخەڵوەتدا بووە و بەشێوەیە خودای ناسیوە، ناکرێ بەو قسەیە بڕوابکەین کەشێخ شەش ساڵ لەخەڵوە بـووە چەند لاپەڕەیەکی پروپوچ بنووسـێ، ئەگەر بنوسـێ بۆچی بەکرمانجی خۆیان نانوسـێت و بەسۆرانیەکی تێکشکاو دەینوسێ، ئەم حاڵەتە هەبووە گیو موکریانی و ئەنوەر مائی چەند بەیتێکیان نوسـیوە گوایە ئەمە نوسـخەیەکی کۆنی دەسنووسی شێخ ئادیە،

بەڵام راست نیە» .

ب. ش. دلکۆڤـان لەنوسـینێکدا کەلەژمـاری ١٧ی گۆڤاری لالش بڵاوکراوەتـەوە بەنـاوی (حقیقـە کتـاب الجلـوە الایزیدیـە) دەڵێ «سـاڵی ٦٥٣ کۆچی موسـڵمانەکان بەسـەرکردایەتی (بەدرەدین لولو) هەڵمەتێکی گەورەی کردۆتە سـەر ئێزیدیەکان و پەرستگای لالش و ماڵ و حاڵیان تالانکردوون». ئەم نوسەرە چیرۆکی خۆی بڵاوکردۆتەوە کەچۆن ویستوویەتی کارێک لەسەر ئەم بیروباوەڕە بکات کەناوی ئێزیدیاتیە، گوایە شێخ جەلیلێک هەبووە دوای ئەوەی قەناعەتـی کـردووە کتێبی (جلوە) ی پێنیشـان بدات، ئیدی شـێخ هەڵساوە لەماڵەکەی خۆی دەستی بردووە بۆ سندوقێکی دارین و لەسـندوقەکەدا (جلوە) ی دەرکردووە و کتابەکە بەقەبارەی (٤٠٠) لاپەڕە و ٢٢سـم بە ٣٠ سـم بووە و بەرگێکی رەشـی هەبووە و لەسەری نوسـراوە جلوە و هیچی تر. ئەو دەڵێ کتێبەکە لەحەوت بـەش پێکهاتـووە، بەشـی یەکەم سـەبارەت بە بوونـە هەروەک لەتەوراتیش هەیە بەناوی (سفر التكوين) بەشی دووەم نەسیحەت و مواعیزە و بەشـی سـێهەم چیرۆکی پیر حەسـەن و شێخ ئادی کوڕی موسافیرە، بەشی چوارەم بۆ بۆماوە و خاوەن ماڵە، بەشی پێنجەم ئیرشـاداتە بۆ ئەو شـێخ و پیرانە و چۆنیەتی وەعزدادانە و بەشـی شەشـەم کردا و رێورەسـم و تەلاسـم و چارەسەری نەخۆشی و لیقەومانە و بەشی حەوتەم بۆ خێرە».

بەهەر حاڵ ئەوەی کەلەبارەی جیلوە و مەسحەفا رەش دەگوترێ، یـان بەشـێکی لەلایەن خۆیـان ئێزیدیەکانـەوە دەنوسـرێتەوە و شـرۆڤەی بۆ دەکەن، پێناچێت خۆیان بەکتێبێکی ئاسـمانی بزانن،

بەقــەد ئــەوەی کەکۆمەڵە قــەول و نوســینێکن بــۆ ئێزیدیەکان و کاری پێبکەن، ئەمە جگەلەوەی کەکتێبەکە بەزمانێک نوسراوەتەوە تێکەڵەیەکــە لەکــوردی و عەرەبــی تێکشــکاوو و خەریکــن کۆی دەکەنەوە و چاکی دەکەنەوە.

■ ڕێساکانی مەسحەفا رەش بریتین لە ٣٢ خاڵ

ئەگەرچی نوسراوێکی وەها نیە کەئەو ٣٢ و خاڵە وەکو ڕێسایەک و کولتوورێک ئێزیدیەکان کاری پێبکەن، بەڵام لێرەو لەوێ قسەیان لەبــارەوە دەکــرێ و هەنــدێ جاریش چەند خاڵێک لــەو خاڵانەی کەبــاس دەکرێــن، دەیبینین و خۆشــیان دانیپێدا دەنێن کەراســتە، نمونــەش شــوومی رنگی شــین و بوونی ئــەو مرواریەی کەباس دەکــرێ و دواتــر جوبرائیل دەســتکاری سروشــت دەکات بەپێی فەرمانی خودا، هەروەها مەســەلەی پیرۆزی چەمکەکانی وەکو (با و ئاگر و ئاو و خاک)، بۆیە ئەو خاڵانە راســتیەکیان تێدایە، بەڵام پێدەچــێ ئەو فەرهەنگ و کولتووره جیاوازەی کەئێســتا هەیانە و لەپێشوو جیاوازترە، لەوە دەچێ رەوتی ژیان گۆڕیبێتی

١: رۆژی یەکــەم خودا مرواریەک لەزاتی خۆی دروســتدەکات، دواتــر باڵندەیەکی دروســت کردووە کەنــاوی ئەنفەرە و مرواریە گەورەکەی خستۆتە سەر پشتی باڵندەکە و ماوەی چل هەزار ساڵ لەسەری نیشتەوە.

٢: خودا لەیەکەم رۆژی یەکشەممەدا فریشتەیەکی دروست کرد بەناوی ئیزرائیل، ئەو فریشــتەیە ناوێکی تری هەیە بەناوی مەلەک تاووس کەسەرۆکی هەموو فریشتەکانە.

٣: دووەم رۆژ خودا فریشــتەی دەردائیلی دروست کرد کەشێخ

حەسەنە.

٤: سێشەممە ئیسرافیلی دروست کە شێخ شەمسەدینە.

٥: شوارشــەممە لەنەبوونە فریشــتە میکائیلی دروست کە شیخ ئەبو بەکرە.

٦: پێنجشــەممە لەنەبوونەوە جوبرائیلی دروست کرد کەئەویش شێخ سەجادەدەینە.

٧: هەینی شامایلی دروست کرد کەلەلای ئێمە بەناوی نەسرەدین ناسراوە.

٨: شەممە تەنها نورائیلی دروست کە جگە لەفەخرەدین کەسێکی تر نیە.

٩: مەلەک تاوس کرا بەسەرۆکی هەموو فریشتەکان.

١٠: خوا حەوت ئاسمان و زەوی، خۆر و مانگی دروست کرد.

١١: فەخرەدین لەلای خۆیەوە مرۆ ئاژەڵ و باڵندەی کێوی دروست کردن و خســتیە ناو گیرفانی جل و بەرگی خۆیەوە، بەمشــێوەیە بەهاوەڵــی پۆلێــک فریشــتە لەنــاو مرواریــە گەورەکــە دەرچوو. دواتر دژی مرواریە گەورەکە هاوارێکی لێهەڵســا و دەمودەســت مرواریەکــە بوو بەچوار بەش، لەســینەیەوە ئاو دەرچوو زەریای لێدروست بوو، لەو دەمەدا هێشتا زەوی خڕ و بێدرز بوو.

١٢: خوا شێوەی باڵندەی بەجوبریل بەخشی، ناردی تاهەر چوار گۆشەی دونیای دانا، دواتر پاپۆڕێکی دروست کە جوبریل ماوەی سێ هەزار ساڵ تێیدا مایەوە و پاشان لەلالش نیشتەجێبوو. ئەویش بەشــوێن خۆیــەوە زەوی هاواری کــردو رەق رەق بــوو، زەوی رەقەڵان دەســتی کرد بەلەرزین، ئەودەمــە جوبریل پارچەیەک لە

مرواریەکەی هەڵگرت و خستیە ژێر زەوی بۆئەوەی سەقامگیر بێت و پارچەیەکی دیکەشی خستە سەر دەرگای ئاسمان بۆ رازاندنەوەی، لەم بەشەی مرواری بوو کەخۆر و مانگ هەڵاتن، پاشان مانگ و خۆری بەتۆزێک رازاندەوە کەلە پارچەکانی مرواریەکە بوون و بوون بەئەستێرەی گومەزی شینی ئاسمانی، هەموو بەئاسمانەوە هەڵواسرابوون.

١٣: هەر جوبریل بوو دارو درەختی بەبەرو گژ و گیای سەر زەوی رواند و هەر ئەویش بوو چیایەکانی هەڵنان بۆئەوەی زەوی پێ برازێنێتەوە و دواتر عەرشی لەسەر فەرشی شانازی دروست کردووە.

١٤: ئەوکاتی سەردانی جیهان گوتی، لەوانەیە مەبەست لەمە جوبریل بێت، بەڵام بۆچی پێیدەڵێ سەرداری جیهان نازانین، گوتی» هۆ فریشتەکان من ئادەم و حەوا دروست دەکەم دەیانکەم بەمرۆڤ و بوونەوەر، لەوەچەی ئەوانەوە شەهر ئیبن سەفەر لەدایک بوو، دواتر نەتەوەیەکی لەسەر زەوی لێوە پەیدابوو، هەر لەهەمان ئادەم نەتەوەی ئیزرائیل پەیدابوو، بەمشێوەیە میللەتی هەڵبژاردەی تاوس مەلیک نەتەوەی ئێزیدیاتی پەیدابوو.

١٥: شێخ ئادی کوڕی موسافیر لەخاکی سوریاوە هاتە لالش نیشتجێ بوو.

١٦: خوداوەند دێتە سەر چیای رەش، هاوار دەکات و دەمودەست سێ هەزار فریشتە دروست دەکات، لەو فریشتانە سێ دەستەیان لێدروست دەکات، دەمودەست بۆماوەی چل هەزار ساڵ دەست دەکەن بەپەرستنی و دواتر خودا دەیانداتە دەست مەلەک تاوس و

هەڵیان دەکێشێتەوە بۆ ئاسمان.

١٧: خــوا دادەبەزێــت بــۆ قــودس و فەرمان بەجوبریــل دەدات کەمێک خۆڵ لەهەر چوار گۆشەی زەوی بهێنێ، جوبریل گوێڕایەڵی دەکات، (بــا، ئاگــر و ئــاوی تێگــەڵ بەخۆڵەکە کرد) بەم شــێوەیە یەکەمین مرۆڤی دروست کرد. بەقودرەتی خۆی روحی پێبەخشی، خوا فەرمانی بەجوبریلدا، تاکو ئادەم لەبەهەشــت نیشــتەجێبکات، جوبریلیش بەقســەی کرد، خودا رێگەی بەئادەم دا لەبەری هەموو درەختێــک بخــوات، بەڵام لێی قەدەغە کرد، دەســت بۆ گوڵە گەنم ببات.

١٨: دوای چڵ ســاڵ تاوس مەلەک بەخــودای گوت، ئادەم چۆن وەچــە پەیــدا بــکات و کامانەن، خــوا وەڵامی دایــەوە من هەموو شــتێکم خســتۆتە بەردەســتی تۆ و چۆنت دەوێ وەهــا بکە، هەر ئەوکاتــە تاوس مەلــەک رووی لەئــادەم کرد و پێــی گوتی» ئایا گەنمت خــواردووە»، ئەویش وەڵام دەداتەوە «نەخێر چونکە خوا قەدەغەی کردووە»، تاوس مەلەک گوتوویەتی «بیخۆ چونکە بۆتۆ باشە»، ئیدی ئادەم کەگەنمی خوارد، سکی پەنەما و ئەوکات تاوس مەلەک چوو بۆ ئاسمان و ئادەمی بەجێهێشت.

١٩: ئــادەم لەتــاو ســکی هەراســانی لێبڕابــوو، هێندە پــڕ ببوو بەهیچ شــێوەیەک نەیدەتوانی میز بکات، (خوا بەزەیی پێداهاتەوە) باڵندەیەکی دەنوک گەورەی بۆ نارد و بەدەنوکی خۆی بەشێوەیەکی کارامە دەروویەکی لەشــوێنێکی شیاو بۆ کردەوە، ئادەم یەکسەر ئارام بوو.

٢٠: جوبریــل ماوەی ســەد ســاڵ لەئادەم خــۆی جیاکردەوە و

بۆئــەوەی خۆی خەمبــار ببنێتەوە و ئەو مــاوە دوورو درێژە بۆ جوبریل دەگریا.
٢١: خوا فەرمانی بەجوبریل دا حەوا دروســت بکات، فریشــتەی گوێڕایەڵی خوا لەباڵی چەپیەوە حەوا ژنی ئادەمی دروست کرد.
٢٢: دوای ماوەی سەد ساڵ تەواو بوو، تاوس مەلیک لەئاسمانەوە هاتە خوارەوە بۆ ســەر زەوی، بۆئەوەی ســەرقاڵی میللەتی ئێمە بێــت کەدروســتی کردبوو. بەدەر لەپاشــای کۆنی ئاشــوریەکان، ئەم پاشایانەی خوارەوەشــی پێبەخشین: نەسرۆخ، بەوتەیەکی تر نەســرەدین، کامبیز، یان فریشــتە فەخرەدین، ئارتیمۆس، فریشتە شەمســەدین، پاشــان بەمشــێوەیە دوو شانشــینی دیکە شاپوری یەکــەم و شــاپوری دووەمی پێبەخشــین کەلەلای ئێمە ناســراوە بەحوکمڕانیەکانیــان پێکــەوە ١٥٠ ســاڵ بــوو، میرەکانــی ئێمــە راستەوخۆ لەوانەوە کەوتوونەتەوە.
٢٣: رقمان لەچوار پاشا دەبێتەوە، (باسی هیچ پاشایەک نەکراوە و کێن و کەیبوون).
٢٤: ئەوانە ئەوانەن کەئێمە قەدەغەیان دەکەین، ســەرەتا (خاس) چونکــە ناوەکــەی لەنــاوی ژنــە پێغەمبــەری خاســمان دەچێت، فاســۆلیا، رەنگی شــین، ماســی خواردن لەبەر پێغەمبەری یۆنان قەدەغەیە، ئاســک بۆئێمە قەدەغەیە، چونکــە رانەمەرگەلی یەکێک لەپێغەمبەرەکانی ئێمەیە، گۆشــتی کەڵەشێر قەدەغەیە، چونکە ئەم باڵندەیەماڵیە لەوێنەی تاوسە و لەحەوت خوا نایابەکانی گەردوونە، کولەکە قەدەغەیە. گەرماوی گشتی و هتد.
٢٥: پێش هاتنی عیســا ئاینی ئێمە ناوی بتپەرستی بوو، جولەکە،

مەسیحی و موسڵمان، بەهەمان شێوە فارسەکان و (مەزدائیەکان) هەمیشە دوژمنی ئاینی ئێمە بوون.

٢٦: لەناو سەرداره کۆنەکان، یەکێک ناوی ئاهاب بوو، فەرمانی بەهەموان دا کەهەر یەکێک لەئێمە ناوێکی تایبەتی لێبنێن، ئەوەی ئێمە لەو سەردەمە ناوی خوای ئاهاب، یان بیلعەزاب بوو، ئەمڕۆ لەلای ئێمە بەناوی (پیر بووب) ناسراوە.

٢٧: بابل پاشایەکی تر هەبوو ناوی ئەبوخوزنەسر بوو، لەئێران پاشا ئارسیۆس دواجار لەکۆنستانتینۆپڵ ئاگرینکالیۆس بوو.

٢٨: پێش ئەوەی ئاسمان و زەوی دروست بکات خوا لەسەر زەریاکاندا هەبوو پاپۆڕێکی دروست کردبوو بەهەوەسی خۆی پیاسەی پێدەکرد.

٢٩: خوا مرواریەکی گەورەی دروست کەماوەی چاودێری کرد، پاشان لێی توڕە بوو شەقێقکی تێهەڵدا.

٣٠: سەیر و سەمەره لەهەراو زەنای چیاکان و لەتۆزەکەی گردۆلکەکان و لەدوکەڵەکەی ئاسمانی لێوە دروست بوو، هەڵمەکانی کەلێوەی هەڵدەست ئاسمانیان دروست کرد و خوا هەڵکشا بۆ ئاسمانەکان کەبەبێ ستوون راگیری کردوون.

٣١: بەکلیل زەوی بەکەندەڵانەکانی کلۆمدا و پاشان قەڵەمێکی بەدەست گرت و رووداوەکانی دروست کردنی ئەفرینەکانی نوسیوە.

٣٢: شەش خوداوەند لەروناکی خۆی دروست کرد، بەڵام لەسەر هەمان ئەو شێوەیە دروستی کرد وەختایەک مرۆڤ لەچرایەکەوە چرایەکی دیکە دادەگیرسێنێ.

٣٣: یەکەمیـن خوداوەنـد بەدووەمینی گوت» مـن لەنەبوونەوە تەنها ئاسـمانم دروسـت کرد، هەرچـی تۆ هەڵبکشـێ بۆ ئەوەی شـتێکی تر دروست بکەیت»، ئەویش هەڵکشـا بۆ ئاسمان و بوو بەخۆر، ئەویش بەهەمان شـێوە شـتی بەهی سـێهەم گوت و بوو بەمانگ، چوارەمیان بوو بەخولگەی مەداری و جەسـتەی ئاسمان و پێنجەمیـان بوو بەئەسـتێرەی بەیان، دواجار شەشـەمیان بوو بەئەتمۆسفێر.»[٦].

■ مەسحەفا رەش و میتۆلۆژیا

بەپێی ئەو تێکستەی کەلەمەسحەفا رەش هەیە و دەڵێ» بەر لەوەی ئاسـمان و زەوی دروسـت بێت، خودا لەسـەر زەریاکان هەبوو، پاپۆڕێکـی دروسـت کردبوو بەهەوەسـی خـۆی بەهەموولایەکدا پیاسـەی پێدەکرد، ئەمە بەهەمان شـێوە لەلای ئەهلی هەق زەریا توخمێکی سـەرەکیە و بەرلەدروستبوونی گەردوون، زەریا تەنها لەگـەڵ خودا هەبـووە، لەلای ئەهلی هەق خودا حەوت فریشـتەی لەیەکەم رۆژدا دروسـتکرد، میکائیل سەرۆکی فریشتەکانە، هەمان شـت لەلای ئاینی ئێزیدی بەجیاوازی ئەوەی خـودا لەهەفتەیەکدا هەر رۆژەو فریشـتیەکی دروسـت کردووە، لێـرەدا مەلیک تاوس وەکو میکائیل، لای ئەهلی هەق سەرۆکی فریشتەکانە، لەمیتۆلۆژیای دروست بوونی گەردوون لای ئەهلی هەق، خودا داوای لەجوبریل کـردووە خۆڵـی بۆ بهێنـێ تاکو مرۆڤی پیدروسـت بـکات، بەڵام جوبرەئیـل رازی نەبـووە و ئیزرائیل ئەم کارەی گرتۆتە ئەسـتۆ، بەهەمان شـێوە لەمەسـحەفا رەش خودا ئەمـر بەجوبریل دەکات کەمێـک خۆڵـی بۆ بهێنێ، لەمەسـحەفا رەش جوبریـل گوێڕایەڵی

دەکات، (بـا) ئاگـر و ئاو تێکـەڵ بەخۆڵەکە دەکات و بەمشـێوەیە یەکەمین مرۆڤ دروسـتدەکات، لەتیۆری دروست بوونی گەردون لـەلای ئەهلی هەق، خودا حەوت زەوی و حەوت ئاسـمانی هەیە، بەهەمـان شـێوە خودا حەوت ئاسـمان و زەوی، خـۆر و مانگی دروسـت کردووە، بەگوێرەی لـەلای ئەهلی هەق خودا مرواریەک دروسـت دەکات و لەناو مرواریەکە پێنج شـێوەی خۆی تێدا دیار دەخـات، بەهەمـان شـێوە لەمەسـحەفا رەش خودا یەکـەم جار مرواریەکی گەورەی سپی لەزاتی خۆی دروست دەکات»[٧].

ئەوەی کەلەمەسـحەفا رەشـدا هاتووە، چوار توخمی سـەرەکی هەن کەپیرۆزن لەلای ئاینی ئێزیدی، ئەوانەش بریتین (هەوا و ئاو و ئاگر و زەوی) هەموو ئەو توخمانەش لەئاینی میترایی و کاکەیی هـەن و پیرۆزن. میتۆلۆژیاش بەلۆژیک مامەڵـەی لەتەکدا ناکرێ، بۆیە ئەم بۆچوونە کۆنەی کەلەسـەروەختی هاتن و سـەرهەڵدانی بیروباوەڕەکـەدا هاتووە، تائێستاشـی لەگەڵدابێت، بەرۆشـنبیر و پیر و شـێخ و نەخوێنەواریانەوە باوەڕیان پێیەتی، هەروەک چۆن رۆشـنبیر و پیاوی ئاینی و نەخوێنەواری ئاینەکانی دیکە بڕوایان بـەوە هەیـە کەلەنێو کتێبەکانیـان هەیە و پێیان وایـە نێردراوە و گومانـی لێناکرێ، بۆیە هیچ ئاین و بڕوایەک خاڵی نیە لەمیتۆلۆژیا و ئەفسانە، چونکە دەسەڵاتێکی نادیارە بۆ بەردەوامی بڕواکە.

■ پلەکانی ئێزدیاتی

ئێزدی سـێ چینـی جیـاوازی تێدایـە و هەرچینێک سـنووری دەسـەڵاتی جیـاوازە لەوەی تر و واجبی تایبەتـی خۆیان هەیە، چ لەلە نێو پەرسـتگا و چ لەدەرەوەی پەرسـتگای لالش. کەبریتین لە

شێخ و پیر و مورید

موریــد زۆربــەی زۆری ئێزیدیەکانــن کــە بڕوایــان بەئایــن و کولتوورەکە هەیە، بابا چاویش دەڵێ» من لەچینی پیرەکانم، ئەم سێ توێژەی ئاینی ئێزیدی لەخزمەتکار، بەشــێکە لەکولتووری ئێزیدی، هــەر یەکێک لەو ســێ چینەش کاری خۆی هەیــە لەخزمەتکردنی ئاینەکە».

■ **شێخ و پیر دوو چینی جیاواز**

شــێخ ڕێبــەری ئیداریــە و خزمەتی پەرســتگای لالــش دەکەن، هــەروەک ئەوانەی کەئێســتا وەکو شــێخ بابا چاویش لەلالشــە و لەوێ دەژی. بۆیە وەکو دەڵێن فەرزە و دەبێ شێخایەتی بیکەن

پیر نیشــانەیە، هەروەک ئەوەی کەهەر ماڵێکی پیر نیشــانەیەکی تایبەتی خۆیان هەیە و لەماڵەکانیان هەڵواسراوە

تێکستێک هەیە و دەڵێ

«دا دەستێ شێخا بسک و مەقەسا
دادەستێ پیرا فتر و زەکات
شێخ فەرە و پیر نیشانە
وەستا و مەرەبی وەکی وانە
فەرزا برای ئاخیرەت فەرزەکا گرانە».

بەپێی ئەم تێکستە بێت دەبێ هەر ئێزیدیەک واجبێکی هەبێت.

لەنێــو پەرســتگادا ژورێکی تێدایە و گۆڕێک هەیــە، بابا چاویش دەڵێ» ئەو گۆڕی شێخ ئادیە و پێی دەڵێن (تاوس مەلەک) مەلائیکە، سەرجەلەی شێخ و پیری ئێزیدیاتی سەرچاوەی تیاگرتووە، خودا تاوس مەلەک ســوڵتان یەزید و شــێخ ئادی، ئیدی هەر ئێزیدیەک

بۆ سەردان بچێتە ئەو ژوورە، دەبێ سێ جار بەدەوری گۆڕەکەدا بسووڕێتەوە، واتە تەواف کردن». ئەمەش جۆرێکە لەدروستکردنی خودایەک کەلەسەر زەمین کاری پێدەکەن.

■ قەولەکان .. وتەکان

هەروەک چۆن لەئاینەکانی دیکەدا بەرلەوەی تێکست بنوسرێتەوە و تەدوین بکرێ، بۆئەوەی نەفەوتێ و بەدیکۆمێنت بمێنێتەوە تاکو کاری پێبکرێ و باوەڕداران بیخوێننەوە، قەوال هەبوونە، ئەوانیش بریتــی بوونە لەو کەســانەی کەگوێیــان لەپێغەمبەر یان شــێخی مــەزن و ڕەهبەری ئاینەکان بنچینــەی بۆداناون، لەئاینی ئێزدیاتی زۆرێــک قەوال هەبوون و هەر قەولێکیش بۆ مەرامێک و بۆنەیەک و ڕێورەسمێک گوتراونەتەوە.

١: قەولی سەرەمەرگ: بریتیە لە ٧٧ قەول

٢: قەولی زەبوونی مەکسوور: بریتیە لە ٤٩ قەول و لەلای شێخ حوسێنی کوڕی شێخ حەسەن بووە.

٣: قەولــێ ئیمــان: ئــەم قەولــە بریتیە لە٤٥ قەول و شــێخ عەلی کوڕی شێخ شەمۆ گوتوویەتی کە تەمەنی ٦٧ ساڵ بووە.

٤: قەولــی ناســردەین: ئەم قەولــە بریتیە لە٣٤ قەول و لەســەر زاری شێخ عەلۆ کوڕی شێخ خەلەف گوتراوە.

٥: قەولی شێخۆ بەکر: ئەم قەولە بریتیە لە٣٤ قەول و لەلایەن ماڵی ڕەشۆی شێخ حوسێن نوسراوەتەوە و نەزانراوە کێ گوتویەتی.

٦: قەولی قەرە فەرقان، بریتیە لە ٥٤ قەول.

٧: قەولی عەرد عەزمان، بریتیە لە ٣٨ قەول و دیلۆگێکە لەنێوان زەوی و ئاسمان.

٨: قەولی هەزار و یەک ناو، بریتیە لە ٥٢ قەول.
٩: قەولی بەحر: ئەم قەولە بریتیە لە٣٢ قەول.
١٠: قەولی جومجمی سوڵتان، ئەم قەولە بریتیە لە ٤١ قەول.
١١: قەولی بێ و ئەلف، ئەم قەولە بریتیە لە١٤ قەول.
١٢: قەولی عیلمی نادر: ئەم قەولە بریتیە لە ١٨ قەول.
١٣: قەولی قەندیل، ئەم قەولە بریتیە لە٢٤ قەول.
١٤: قەولی سورا: ئەم قەولە بریتیە لە ٢٦ قەول.
١٥: قەولی گا و ماسی: ئەم قەولە بریتیە لە٤٩ قەول.
١٦: قەولی هەرێ و بەرێ کۆبو : ئەم قەولە بریتیە لە٢٦ قەول.
١٧: قەولی مەها: ئەم قەولە بریتیە لە٦٣ قەول. پەراوێز: بۆزیاتر شارەزابوون و شیکارکردنی ئەم قەولانە بڕوانە کتێبی پەرن ژ ئەدەبی دینی ئێزیان، نوسینی د. خەلیل جندێ رەشۆ. دەزگای سپیریز لەدهۆک بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، چاپتەری دوو فەلسەفا ئێزیدیاتی دەرهەقا ئافەرینا دنێ و خولیاقەتی.

■ جەژن و بۆنەکانی ئێزیدی

ئێزیدی زۆر جەنی هەیە، چونکە هەموو جەژنەکان بەستراون بەسروشتەوە، یان ئەوەی ئەوان بەهۆی رزگاربونیان لەدەستی دوژمن یان روداوی سروشتی دروست بووە، ئێزدیاتی پێشتر دوو گروپ بوون، کۆچەر و کرمانج، ئەوانەی کە جەژنی جوتیارن، ئەوانەن گولگای دای، بۆئەوە بووە کەجوت تەواو بووە، وەختێک پیاوەکە هاتۆتەوە، ژنەکەی شیرینی بەرەو پیری پیاوەکەی بردووە لەخۆشی ئەوەی جوت تەواو بووە، جەژنی شوان هەیە، ئەو جەژنەیە کەسەری ساڵ چوارشەمی یەکەم کەیەکەم رۆژی

شـــەرقیە و هەموو ماڵێک دەڕازێننەوە و بەشـــداری بەهار دەکەن، بەو مانایەی کەبەهار هاتەوە، شـــوانیش بیر ناکەن و ئێســـتا هەیە ئەم جەژنە و دەچن بۆ لالش، لەمانگی دوانزە لەسنوری هەفتەیەکدا کەکورترین رۆژە و ئەوان ســـێ رۆژ رۆژی دەگرن، تائێوارە هیچ ناخـــۆن و دواتـــر جەژنی بـــۆ دەگێڕن، جەژنی جەمـــا کەدەکەوێتە مانگی ســـێ و حەجی تێـــدا دەکرێ، لەمانگی دەیـــە و حەوت رۆژ دەبـــێ ئێزیـــدی بچێتە لالـــش و گایەک ســـەردەبردرێت و دەکرێتە قوربانی بۆ خودا.

لەنێو پەرستگا حەوت کۆڵەکەی تێدایە، بابا چاویش لەبارەی ئەو کۆڵەکانـــەوە دەڵێ» هەریەکەیان لـــەو کۆڵەکانە، هی مەلائیکەتێکن، (ئیزارئیـــل، جوبرائیـــل، دەردائیـــل، میکائیل، شـــەقمائیل، ئیزرافیل، عەزرائیـــل) کۆڵەکەکان کەبەپەڕۆی رەنگاو رەنگ پێچراون، دیاری ئـــەو ئێزیدیانەیـــە کەنزر دەکەن». ئەمە جگەلەوەی مەزاری شـــێخ ئادی و شێخ حەسەن و چەند شێخێکی تریان هەر لەوێ نێژراون، ئێواران هەریەکەیان لەو مردوانە مۆمیان بۆدادەگیرسێ و هێلکەیان بۆ رەنگ دەکرێ، ئەمەش بۆیادکردنەوە و بیرنەچوونەوەیانە.

■ کانی سپی و زومزم

کانی ســـپی کەدەکەوێتە نێوەراســـتی پەرســـتگای لالش، کانیەکە کەوتۆتە نێو ئەو ئەشکەوتەوە کە شێخ ئادی لەکاتی خەڵوەتگرتنی بـــۆ ئایـــن و بیروباوەڕەکەی هەڵیکەندووە و بـــووە بەکانی، دواتر ئـــەو کانیـــە بەردەوامی وەرگرتووە کە خزمەتکراوە و ئێســـتا ئەو ئاوە وەکو ئاوی زومزوم ناسراوە و ئەلتەرناتیڤی ئاوی زومزومی مەککەی قیبلەی ئیســـلامە، لەمبارەیـــەوە بابا چاویش دەڵێ» کانی

زومزوم و بەردی رەشی کەعبەی موسڵمان کەلە سعودیەیە، لەلای ئێمە پیرۆزە، بەڵام کەلەئێمە ئێزدیەکان قەدەغەکراوە، ناچارین کانی سپی بکەین بەپیرۆز، ئەم جۆرە کانیە لەکوردستانی تورکیاش هەیە، چونکە ئەو بەردە لەزەمانی ئیبراهیم خەلیل رویداوە». بەپێی قسەی باباچاویش بێت، ئەو کانیە لەمەککەوە سەرچاوەی گرتووە، بەڵام ئیسلام نەیانهێشت بچنە ناوی و کەڵک لەو ئاوە وەربگرن و زیارەتی بکەن ساڵانە، چونکە بەقەولی ئیسلام کرێتەیە واتە گوناهە بۆ ئەوان، بۆیە بەناچار ساڵانە هەموو ئێزیدیەکان دەچن بۆ لالش و حەج دەکەن.

■ پەیوەندی نێوان ئاینی ئێزیدی و زەردەشتیەت

زۆر دیاردە هەیە کەدەیسەلمێنێ ئاینی ئێزیدی و کاکەیی پەیوەندیان هەیە و نزیکن لەیەکتری، پیر خدر نمونەیەک دەهێنێتەوە، رۆژێک لەگەڵ فەلەکەدین کاکەیی بووە، فەلەک ویستویەتی پیر خدر دەعوات بکات بۆ نیوەڕۆ خوانێک، بەڵام نەیتوانیوە بیباتەوە ماڵەوە، لەبەر ئەوەی کەماڵیان واتە خێزانەکەی بەرۆژوو بووە، پیر خدریش گوتوویەتی» ئەمڕۆ رۆژووی ئێمەشە»، واتە رۆژووی ئێزیدیەکانیش بووە. کەئەمە یەکێکە لەخاڵە هاوبەشەکانی نێوان هەردوو ئاین یان بیروباوەڕ.

دوو تێکستی شیعری کاکەیی هەیە، باس لە دروست بوون و خوڵقانی کەون دەکات، رێک ئەو تێکستە لەئاینی ئێزیدی هەیە، لەلای ئەوان پیر هەیە، لەلای ئیزدیش پیر هەیە، لەلای کاکەیی جەم و جەمخانە هەیە، لەلای ئێزدیش جەم و جەما هەیە، مەسەلەی هێشتنەوەی سمێل کەلەلای کاکەییەکان سوننەت و پیرۆزە، لەلای

ئێزیدیش سـمێڵ پیرۆز و فەرزە، پیر خدر دەڵێ» ئێمەش تائێسـتا نازانین وەکو پێویست چیمان هەیە، چونکە تازە دەکەوینە خۆمان و شـتەکانمان کۆدەکەینەوە». لەبارەی ئەوەی کەکەسێک باوەڕ بـە ئاینـی ئێزیدی بهێنێ موسـڵمان یان مەسـیحی بێـت ئێزیدی وەریدەگـرن، بابـا چاویـش دەڵـێ» پەیوەندیمان لەگـەڵ هەموو ئاینەکان باشـە، بەڵام کەسـێک بۆ ئاینەکەی خـۆی کەڵکی نەبێت، چـۆن بۆ ئێمە کەڵکی دەبێـت، بۆیە ئێمە کەس قەبوڵ ناکەین ببێتە ئێزیـدی». هەرچەندە نازانـرێ مەسـحەفا رەش کەدەقی ئێزیدیە و لەکوێیـە، بابـا چاویش دەڵێ» ئەو کتێبە ئێسـتا لە مۆزەخانەی لەنـدەن لەگەڵ کتێبی جیلوە پارێزراوە». بەڵام ئەم قسـەیەی بابا چاویـش تەنهـا وەرگیراوە و زانسـتی نیە و بیروڕای پسـپۆرانی ئاسەوار ناسی و ئاین و نەتەوە ناسیە و هیچی تر.

■ رەنگی شین رەنگی شوومی ئێزیدی

ئێزیدیـەکان قینیان لەرەنگی شـین دەبێتەوە، هـۆکاری ئەمەش بـۆ ئـەوە دەگەڕێتەوە کـە وەختێک زەردەشـتیەکان دێن و زوڵم لەئێزیدیـەکان دەکەن، ئاڵاکەیان رەنگی شـین بـووە، کەئەو ئاڵایە دەبینن رێک نەمانی خۆیان دەبینن، بۆیە ئەو رەنگە لەلای ئێزیدی شـوومە، وەختێـک خانوویـەک دروسـت دەکـەن، یـان منداڵێک لەدایک دەبێت و دەیخەنە نێو لانک، مورویەکی شـین بەلانکەکەوە دەبەسـتن، چونکە نیشانەی خۆبەدەسـتەوە دانە بەدوژمن، بەڵام پیر خدر دەڵێ» هیچ پەیوەندیەک لەنێوان ئێزیدیاتی و زەردەشتی نیە، چونکـە ئێزیدیاتی کۆنترە لە زەردەشـتی». بۆچوونەکە رێی تێدەچـێ، چونکـە ئەگەر یـەک ئاین یان درێژە پێـدەری ئەو ئاینە

بوونایە، زەردەشتیەکان هێرشیارن ناکردنە سەر و بیانکوژن، یان لانــی کەم کورد لەمێــژووی نوێ زوڵمی لێناکــردن لەبەر خاتری ئاینی زەردەشتی.

■ ژن لەئاینی ئێزیدیاتی

کولتووری هەموو گەلانی رۆژهەڵات بەیەکســان تەماشــای ژن ناکــەن، لەئاینــی مەســیحی و ئاینی ئیســلام و یەهــودی، ژن یان ئەوەتــا دایکی پێغەمبەرە، یــان ئەوەتا کچی پێغەمبەرە، لەلای ئێمە پێغەمبەر نیە، لەلای ئێمە چاک باب چاک هەیە، ئەوان دەڵێن شــیر شێرە، چ ژن بێت چ پیاو، ئەوان حەوت ژنی چاکیان هەیە، بۆ نمونە خاتون فەخرا، خودانا بوونە، ستیائێس، خودانی ژیانە، ستیا تاوس، خودانی جوانیە، ستیا زینە، ستیا حەبیب، یانی خۆشەویستی، ستیا بولغان، مەیا خاتوون ســاڵی ١٩٥٢ داپیری تەحسین بەگ، حەوت ســاڵ میرایەتی کــردوە وتەنازولی بۆ عوســمانیەکان نەکردووە، هەروەهــا ئــەوان ژنی ســوارچاکیان هەبــووە، بۆ نمونە شــیرنا عیدۆ، چۆتە جەنگ، تائێســتاش هەندێ ژنی ئێزیدی هەیە کوێخان لەگونــدەکان، زۆر بنەماڵەش تائێســتا هەن کەبەنــاوی ژنەکانیان ناویــان دەرکردووە، بۆ نمونە ماڵــی حەجێ خەمێ، ماڵی مورادێ شیرینی عیدۆ، میرزای خەپشێ، بۆیە ئەوەی لەلای ئێزیدی شێخ و باب چاک هەیە و شانازیش بەژنەوە دەکەن. لەبارەی ئافرەتانەوە بابــا چاویــش دەڵــێ» ئافرەت وەکو پیــاو بۆی هەیە مەراســیمی جەژنەکان بکات، بەڵام لەناو پەرستگادا وەختێک ئاگر دەکرێتەوە، نابێ ئافرەت لەگەڵ پیرەکان تێکەڵ بن، لەبارەی کۆمەڵایەتیشــەوە دەبێ ئافرەتی ئێزیدی تەنها شوو بەپیاوی ئێزیدی بکات، هەروەها

ئافرەتـی ئێزیـدی خەتەنـە ناکـرێ و بـۆی هەیە خۆشەویسـتی بـکات لەژێر پەردەیەکی پاک و لەگـەڵ کوڕێکی ئێزیدی، لەبارەی یاساشەوە، مارەیی لە ٢٥ مسقاڵ زێر زیاتر نەبێ، باوکی کچەکەش بڕە پارەیەک وەردەگرێت، ئەگەر کەسـێک لەم رێسایە لایدا، ئیدی بەشێخیشـەوە پەیوەنـدی لەگـەڵ دەپچڕێنـن و نانـی ناخورێ و مردووەکانیشی رێگە نادرێت تێکەڵ بەمردووی ئێزیدیەکان بێت» زەریـف خاتوون یەکێکی دیکەیە لەو ژنە ناودارانەی کەلەمێژووی ئێزیدیاتی ناوبانگێکی زۆری هەیە و شانازی پێوە دەکرێ، زەریف خاتـون ژنێکی بـاوەڕداری خەڵوەتگیر بـووە و چیرۆکێکی لەگەڵ میـر مەحەمای میری بۆتان هەیە، رۆژێک میر مەحەما دەچێت بۆ راوە ئاسک لەگەڵ تەمۆی خزمەتکاری، لەوئەشکەوتە پێی دەڵێ تۆ دوور بکەوە لێم و دەچم بۆ ئەو ئەشـکەوتە، ئەشکەوتەکە حەوت شاخ و حەوت دۆڵ لەشوێنەکەوە دوور بوو، ئەوەبوو شوێنەکەی بڕی و گەیشـتە ئەشکەوتەکە، بەڵام تەمۆ هەر چاودێری محەمای کردووە، ئیدی میر گەیشتۆتە ئەشەکەوتەکە و لەوێ لەگەڵ ژنێکدا رای بواردووە، دواتر ژنەکە دەزانێ کەسـێک ئەوانی بینیوە، ئیدی شـەقێک لەمیـر دەدات و دەڵـێ ئیـدی پەیوەندی مـن و تۆ نەما، چونکە مـرۆڤ ئێمەی بینی، دواتر محەما دەزانێ ئەو ژنە زەریف خاتوونە»[٨].

بـەو پێیـەی کەزەریـف خاتـوون یەکێک بـووە لەبـاوەڕدارە گەورەکانـی ئێزیدی، چیتر قەبوڵی نەکردووە دوای ئەوەی مرۆڤ ئـەوان ببینـێ، جارێکی تـر بگەڕێتـەوە لای میر محەمـا، چونکە بەبڕوای ئەو پلەی روحانیان لەلای خودا لاواز دەبێت، بۆیە دواتر

بۆدوپـــات کردنەوەی ســۆز بۆ یەکتری ســتران دەڵێــن پێکەوە و ئەمـــەش بۆتە ســـەربوردە و میتۆلۆژیای ئاینــی ئێزیدی، ئەمەش ئــەوە دەگەیێنێ کەزەریــف خاتوون ژنێکی بەجەرگ بووە و هیچی لەپیاو کەمتر نەبووە. «لەئاینی ئێزیدیاتی پێشــوودا و تائێستاشی لەگەڵدابێــت کە پەیوەســتن پێوەی، ژن مارەکردن و شــووکردن، لەرۆژی چوارشـــەممەی مانگی نیســـان قەدەغەیـــە، چونکە مانگی هاوســـەرگیری خوداوەنــد و مەلائیکەکانــە، هەروەک تەراشــینی ســـەرو ریش و زەوی کێڵان و جل شوشــتنیش هەر لەو رۆژەدا قەدەغە کراوە، ئەم رێورەسمە لەلای بابلیەکان و سۆمەریەکانیش قەدەغە بوونە»[٩]. ئەم حاڵە پێدەچێ تەنها تردیشــنێکی کۆمەلایەتی بێت کەهەندێکجار لەئاینی ئیســلام و ســابیئە و شــیعەی ئیسلام و کاکەییــش هەیــە کەهەر یەکەیان رۆژێکیــان هەیە حەرام کراوە خۆجوان کردن و رێوڕەسمی مارەکردن.

■ مەراسیمی مارەکردن

مەراســیمی مارەبڕینی کوڕ و کچ لەیەکتری بۆ دروســت کردنی خێزان وهاوســـەرگیری، زۆر جیــاوازی هەیە لەگــەڵ کولتووری ئاینەکانــی تر، شــێخی گوند شــتێک واتە (شــیرنەمەنی) لەســەر دەستی دادەنێت بەناوی بەرات، ئەو کەسەی ئەو پەیوەندیە قەبوڵ دەکات دەبێ دەســتی شێخ ماچ بکات، ئەو شتەش پێکهاتووە لەگڵ و ئاوی کانی سپی، سەبارەت بەوەی کەپلەکانی ئێزیدیاتی دەتوانن هاوســـەرگیری لەگەڵ یەکتــردا بکەن بابا چاویــش دەڵێ» نەخێر ناکــرێ، چونکە ئێمە وەکو چینەکان پیر و مورید و خزمەتکارمان هەیە، نابێ بەپێی رێســا هاوسەر گیری لەگەڵ یەکتر بکەین، تەنها

ئەوەیــە کەپیر لەگەڵ پیرە و موریدیش لەگەڵ مورید و خزمەتکار، واتە خەڵکی عەوامیش پێکەوە دەیکەن». بەڵام ئەمە وەکو زانراوە کێشــەی بــۆ ئێزیدیەکان دروســت کردووە کەناتــوان زیاد بکەن، هەروەک چۆن ئاینەکانی وەکو ئیســلام و مەسیحی و هتد هەیە و جیاوازی لەنێوان چینەکاندا ناکرێ، لەکاتێکدا بەر لەچەند دەیەیەک ئــەو نەریتە لەنێــو چەند خێزان و بنەماڵەیەکی ســەید و شــێخی ئیســلامیش هەبــوو، واتە رێگە نادرا کچی ســەید بدرێت بەکوڕی مســکێنێک، بەڵام دواتر بەدرێژایی ســاڵ و پێشــکەوتنی کۆمەڵگە، ئەو نەریتە لەبەین چووە و جیاوازی نەماوە.

■ سەرچاوەکان

١. مردۆخ و ایساگیلا و نابو و ایزید، نوسینی مخلص ئیزیدی. گۆڤاری لالش ژمارە ١٧
٢. شەرەفخانی بەدلیسی بەرگی یەکەم، ل٨٢
٣. کتێبــی ئێزیدیــەکان جیلوە و مەســحەفا رەش، بیبلۆ گرافیــای ئێزیدیاتی، ئەنستانس ماری کرملی، نەجاتی عەبدوللە، ل١٥ تا ل٢٠.
٤. جــۆن، س، کیتس. الحیاه بین الکرد. تاریخ الایزیدیین. ترجمە. عماد جەمیل مزوری. ل٨١ و ٨٢.
٥. پاشــماوەی ئاینی میترایی لەهاترا، تۆفیــق وەهبی، وەرگێرانی بۆ کوردی، شێخ بورهان بەرزنجی، ل٦٠-
٦. کتێبــی ئێزیدیەکان، جیلــوە و مەســحەفا رەش و بیبلۆگرافیای ئێزیدیاتی، نوســینی ئەنســتانی ماری کەرملــی، وەرگێرانی، نەجاتــی عەبدوللە، ل ٨٩ تا ل٩٦ .
٧. ئەنستانس ماری کرملی، جیلوە و مەسحەفا رەش و بیبلۆگرافیای ئێزیدیاتی، وەرگێرانی، نەجاتی عەبدوللا، ل٢١ و ٢٢
٨. تەمۆیێ ساموا، و سترانا میر محەمەد و زەریف خاتوون، نوسینی خەیری شەنگالی. گۆڤاری لالش ژمارە ١٧.
٩. پەرن ژئەدەبی دینی ئێزیدیان . د. خەلیل جندۆ رەشۆ. بەرگێ ئێک، ل٦٥.

کاکەیی .. یاران . . یارسان

کاکەیی و کۆمەڵەی ئەهلی هەق
لەعێراق و ئێران

کاکەیی یان یاران یان یارســان، هەرسێ نازناوەکە بەکاردەهێنن و یــەک مانــای هەیە کەئەویش برایەتــی و رێزگرتنە لەیەکتر، یان ئەوەی کەهەموویان چوون یەکن لەلای یەکتر، ســەبارەت بەوەش کەکاکەیی جگە لەوەی تایەفە یان کۆمەڵەیەکن و جیان لەزۆرینەی خەڵکــی کوردســتان و بەهەر نرخێــک بێت وەکو نهێنــی پارێزی هەموو ســروت و دابونەریت و کولتور و ئاینی خۆیان بەپەنهانی هێشــتۆتەوە و ئامادەنیــن ئاشــکرای بکەن، زۆربــەی کۆمەڵناس و لیکۆلــەر و نوســەر کەلەســەر کاکەییــان نوســیووە، لەســەر ئــەوە کۆکن کەزۆر بەزەحمــەت زانیاری دەدرکێنــن، یان ئەوەی بەزەحمەت زانیارییەکانیان کۆ کۆکردۆتەوە و گەیشتوونەتە نیمچە هەقیقەتێک.

ئـەم کۆمەڵە خەڵکــە کەبەئەهلی هەق ناودەبرێن، خاوەنی ئاین و کولتووری خۆیانن، هۆکارەکەش تەنها ئەوەیە کەترســاون لەوەی لەنــاو نەچن، هــەروەک چۆن پێشــتر لەناوچوون و پەرشــوبڵاو بووتنەتەوە، بۆچوونێکی دیکە هەیە کەدەڵێ « بۆیە قســە لەســەر کاکەیــی ناکەین، لەبەر ئەوەیە کەلەلایــەن خوداوەندەوە مۆڵەتمان نییە بۆ قسەکردن».

کاکەییــەکان وەکو خۆیان ئیدیعای بۆ دەکــەن، خاوەنی دەقێکی ســەربەخۆن بەناوی (سەرەنجام)، ئەم کتێبە ئەگەرچی نەبینراوە وەکو دەقە ئاســمانی و ئاینیەکانی دیکە، بریتیە لەقەوڵ و کەلام و تێکستی ئاینی و نەســیحەت و شەریعەتی ئاینی تایبەت بەخۆیان، ئاینێکــە لەئاینــە کۆنەکانی کــوردی و مێژووەکەی بۆ ٨٠٠ ســاڵ بەر لەئێستا و زەمانی سوڵتان سوهاک دەگەڕێتەوە و کەوەختێک شــێخ عیسێ و شێخ موســێ لەبەرزنجەی سەر بەشاری سلێمانی بوونــە، هەروەها دواتر لەناوچەی هەورامانی دیوی کوردســتانی ئێرانــەوە گەشــەی کردووە، بــەلام ڤ. مینۆرســکی گەریدەیەکی ســۆڤیەتی بووە و ماوەیەکی زۆر لەعێراق و کوردســتان بووە و کاری زۆر لەسەر کولتوور و مێژووی کورد و ئاینەکان کردووە، «زۆر منجرانە ئەم تێکســتەی خۆی ناوی ناوە کتێبی سەرەنجام، بەکتێبی پیرۆزی ئەهلی هەقی داناوە، من هیچ شۆپ و شوێنەواری کۆپییەکی دیکەی هەمان تێکستم چنگ نەکەوتووە، تەنانەت بەگشتی کتێبی پیرۆز هەڵنەگرتووە» ســەرچاوە. پێڕەوانی راســتی، یارانی کوردستان (ئەهلی هەق)[٢].

بەڵام بەپێی سەرچاوەکان بێت، کاکەییەکان لەوێوە سەرچاوەیان

گرتووە کەسوڵتان سوهاک کوڕی شێخ عیسێیە و لەساڵی ١٢٧٣ م لەدایک بووە، واتە ساڵی (٧١٦ کۆچی) لەگوندی بەرزنجەی سەر بەپارێزگای سلێمانی لەدایک بووە، ئەوان بڕوایەکی تەواویشیان بەوە هەیە کەلەدایکبوونی سولڵتان سوهاک، شێوەیەکە لەشێوەکەی لەدایک بوونی عیسای کوڕی مەریەم و موعجیزەیەکە بۆ کاکەییەکان. ئیدی ئەم ئاین و کولتوورە پلەبەندی تێدا دەستنیشان کراوە، وەکو پیر و سەید و مورید و کەلامخوێن و ئوممی. هەریەکەش لەو پلە روحانیە، خاوەنی جۆرێک لەتایبەتمەندی روحانی خۆیانن و وەزیفەی هەریەک لەوان، جیاوازترە لەوی تر، ئەمە جگەلەوەی کەسروتی تایبەت بەخۆیان هەیە کە لەچاپتەرەکاندا بەیانمان کردووە.

لەوبارەی ئەوەش کەبۆچی بە سوهاک دەڵێن سوڵتان، هۆکارەکەی ئەوەیە کەخاوەن دەوڵەت بوونە و سەڵتەنەتیان هەبووە کەنزیک بە٧٠٠ ساڵ بەردەوام بووە کەکۆتایی سەدەی حەڤدەهەم بووە. بەڵام دواتر وردە وردە بەرەو کۆتایی هاتووە و لەبەرامبەر بابانیەکان خۆیان بەلاوازتر بینییوە و سەرکردەکانیان لاواز بوونە، دواتر کەتورک دێن بۆ ناوچەکە لەبێتواناییەوە خۆیان پەنای حکومەتی عێراق داوە، بوونە بەپاشماوەی دەوڵەتی عێڕاقی نوێ، بڕوایەکی دیکە هەیە کەدەسەڵاتەکە تاناوچەی هەولێریش هاتووە، نمونەش ئەو کاکەییانەن کە لەسنوور هەولێرن و لەسوفەییە ماون، لەوانەیە بوونی بەرزنجەکانیش هەر بۆ ئەو مەددە بگەڕێتەوە، بەڵام سەرچاوەی دیکۆمێنتاری لەبەردەستدا نییە بۆ سەلماندنی ئەم راستییە.

■ چاوگی وشەی کاکەیی

کاکەیـی لـەو وشـەیەوە هاتـووە کەشـێخ عیسـێ یەکەمجـار بەکاریهێنـاوە، ریوایەتێـک هەیـە کەدەڵێ « کاتێک شـێخ عیسـێ دەیهەوێ دار بکێشێتەوە و بیخاتە سەر دیوار، بۆئەوەی تەکیەکەیان دروسـت بکـەن، سـوڵتان سـوهاک چاودێـری باوکـی دەکات، بینیویەتی کەباوکی دەتوانێ چەند دارێکی گەورە بکێشێت، رۆژێک سـوڵتان سـوهاک دارێک هەڵدەگرێ و دەیخاتە سـەر یەکێک لەو دیوارانە، برایەکی لەوێ دەبێت، بانگی دەکات، کاکە بیکێشە، ئیدی ئەم وشـەی کاکەییـە، دەبێتە لۆغەت و سـەرەنجام دەبێتە هێمای ناسـینەوەی کاکەییەکان»[١]. بەپێی قسـەی عەلی خوسرەوی بێت، کاکەیی یان ئەهلی هەق، یان یارسان دروست مانای ئەوەی هەیە (کاکە) مانای رێزگرتنە، لەسەرەتای هاتنی ئەو رێچکە خوداناسینە، سـوڵتان سـوهاک کاکی بەکارهێناوە، ئیدی ئەمـە بۆتە لۆغەت و بڕوادارانی کاکەیی، بەیەکتریان گوتووە(کاکە) خەڵکیش بەبیستنی ئەم وشـەیە، ئـەم کۆمەڵە خەڵکـەی بەکاکەیی بانگـی کردوون و بوونە بەکاکەیی.

■ عەلەوی و کاکەیی

بەپێی قسـەی عەلی خوسـرەوی پیاوی روحانی و رۆشـنبیری کاکەیی بێت، عەلەوی و کاکەیی لەبارەی بیروڕاوە خاڵی هاوبەشیان هەیە، بەڵام مەراسیمی ئاینییان جیاوازیان هەیە، چونکە عەلەویەکان وەکو موسـڵمان نوێژ دەکەن و کاکەیی نوێژ ناکەن بەو شـێوەیە، هەروەها جۆری خوداپەرستن و مەراسیم و کتێبی تایبەتی خۆیان هەیە کەلەزەمانی سوڵتان سوهاک کوڕی شیخ عیسێ بەرزنجیەوە

هاتووە، ئەویش کتێبی سەرەنجامە، یان دیوانە گەورەی پێدەڵێن، لەبارەی ئەوەی کەئەو کتێبە بۆچی وەکو قورئان و ئینجیل و کتێبەکانی تر نابینرێن، ئایا دەکرێ پێی بگوترێ دەقێکی ئاسمانی یان نا، عەلی خوسرەوی دەڵێ» راستە دیارنیە کتێبەکەمان وەکو کتێبی ئیسلام و مەسیحی و یەهودی، بەڕەسمی کاری پێناکرێ و دەریناخەین، بەڵام ڕۆژێک دێت ئاشکرا دەبێت، مەترسیش لەوەی کەئاشکرا نەکراوە، هۆکارەکەی ئەوەیە کەچونکە لەلایەن دوژمنەکانمانەوە بۆ نمونە موسڵمانەکان زوڵمیان لێکردووین، کەچەندین جەنگمان بینیوە، لەزەمان حەزرەتی سوڵتان سوهاکەوە لەشارەزوور چیچینیەکان و عوسمانیەکان هێرشیان کردە سەرمان، و سوڵتان فەتوای دا بەرەنگاریان ببینەوە و خوێنیش رژا». دیارە ئەمە بەشێکە لەو بیانووەی کەسەرەنجام بەئاشکرا دەرناخرێت. لەبارەی ئەوەش کەدەقێکی ئاسمانیە یان تەنها کەلام پیاوە روحانیەکانە و کاری پێدەکرێ، عەلی خوسرەوی دەڵێ» ئەوە کتێبی کارپێکراوی کولتوری و ئاینی ئێمەیە، ئاسمانی نیە، بەڵام کەلامەکان یان قەولەکان کەلەلایەن پیاوچاک و روحانیەکانی پێشووی ئێمە گوتراونەتەوە، فەلسەفەی خۆیان هەیە و کاری پێدەکەین و پیرۆز کراوە لەلای ئێمە».

حلول، یان توانەوەی روح لەکەسێکەوە بۆ کەسێکی دیکە، خاڵی هەرە درەوشاوەی پەیوەندی نێوان عەلەوی و کاکەییە، سەلماندیش بۆ ئەمە ئەوەیە کاکەیی بڕوایان وایە گوایە خودا دوای دروستکردنی کەون و ئینسان، بەجەستەبوون لەهەر پیاوێکی ئاینیدایە، توانەوەی وێنەی خودا لەدونیادا لەرێگەی توانەوەی خۆیدایە

بۆ کەسـەکانە، ئیدی ئەو کەسە هەڵدەسـتێ بەئیرشادی کۆمەڵێک خەڵـک، لەوانەش کەتواونەتەوە ئیمامی عەلی بووە لەشـەریعەتدا و سوڵتان سـوهاکیش لەهەقیقەتدا، بۆیە پێیانوایە کەئیمامی عەلی سـوڵتان سوهاکە، ئەمەش لەسەرەنجام کەکتێبی گەورەی کاکەییە نوسـراوە، خودا لەگەڵ خۆیدا چوار جەسـتەی هەڵگرتووە، ئەوان پێـی دەڵێـن (یاران چوار مەلەک) کەئەوانیـش مەلەک جوبرائیل و ئیسـرافیل و میکائیـل و عزرائیـل) ە، گوایـە ئەمانـە یارانی خودا بوونە، جاری دووەم لەکەسـێتی ئیمام (عەلی) یە، کەلەگەڵیدا پێنج مەلائیکەت هەبوون، ئەوانیش (محەمەد، سەلمان، قەمبەر، نەسیر و فاتیمە کچی ئەسـەد) بەجەستەبوونی سیانەکەی دیکە لەکەسێکدا، (شا خۆشین)ە، ئەویش چەند مەلائیکەیەکی لەگەڵدا بووە، لەوانەش (بابـا بزرگ، بابا ئەوکۆفتی، کاکە رەزا، بابـا تاهیر، مامە جەلالە)، دواهەمین جەستەش، سوڵتان سوهاکە کە کاکەییەکان بەبەهێزترین جەستەی دادەنێن، ئەویش پێنج جەستەی لەگەڵدابووە، (بنیامین و داود و پیرموسـا و مستەفا داودان و رەزبار)، لەهەندێ جاریشدا دوو مەلائیکەی دیکەش زیاد دەکەن، ئەوانیش (شـابراهیم و بابا یـادگار) بۆئەوانیش پێنج مەلائیکە زیـاد دەکەن کەپێیان دەگوترێ (هەفتەنـی ناجیان) هەفتەوانە واتە حەوت نەمرەکان، لەوانەیە هەر ئەمەش بێت کەلەگەڵ شیعەکاندا بەراوردیان بکەین، لەیەکتر دەچن، وەکو ئەوەی کەباسکرا لەپێشووتر، بۆیە ناویان نراوە ئەهلی هەق و تێکەڵەیەکن لەبیروڕا لەگەڵ شـیعەکاندا و پێیان دەڵێن عەلەوی، لەلایەکی دیکەش ئەوەیە کەزۆر لەکاکەییەکان بڕوایان بەعەلی هەیە و بەپێغەمبـەری خۆیانی دەزانن، هەروەک ئەوەی کەلەکاتی نەزر

کەنانێک حازر دەکەن لەگۆشــتی کەڵەشێر و ئیمامێک دادەنیشێت لەناویانداو کەسـێک وەکو خزمەتکار گۆشــتەکە دابەشــدەکات و دەڵــێ یــا عەلی، ئەوەی کەگوێی لێیە دەڵــێ یامەولا عەلی، ئەمەش تەنهــا لەئێران هەیە کەپێدەچێ ئــەو وتەیە یا عەلی و مەولا عەلی، کاریگەری مەزهەبی شــیعەبێت لەســەر بەشێک لەئەو کاکەییانەی کەلەئێران دەژین، ئەم مەراســیمە لەچاپتەرێکــی دیکەدا بەدرێژی باس دەکەیــن، رەنگە ئەمەش پەیوەندی بــەو توانەوەیەوە هەبێت کەلەنێوان عەلی و ســوڵتان ســوهاک هەیە و خۆیان بڕوایان بەو ئەفسانەیە هەیە.

مەســەلەی گوێــز شــکاندن و بەکارهێنانی چەقۆ یان ســیکارت بەقەولــی کاکەیــی و یارســان و ئەهلــی هــەق، چیرۆکێــک هەیە کەپەیوەنــدی بەجەمیشــەوە هەیە و چیرۆکی پێشــترە « ســەری ئەوکەســەی کــەدەب بەگوێــز نمای بــۆ بکرێ بەئۆجاغی ســەید دەســپێردرێ و ســەیدیش گوێزەکــە دەشــکێنێ و دەیکاتــە چەند پارچەیەکەوە و بەســەر جەمنشــینانیدا دەبەشیدەکات و ئەوانیش دەیخۆن، سوڵتان سوهاک ئەمە واڕاڤە دەکات کەئەم مەیدانە (ئەو جێیــەی جەمی تێدا دەکرێ واتە جەمخانە) مەیدانی مورتەزا عەلیە و ئــەو چەقۆیــەش (تیغ ســیکارت بەمانای شــیریش دێت، لەبری نمــای) زولفەقاری ئیمامی عەلیە، شمشــێرە بەناوبانگەکەی عەلی، گوێزەکــەش لەبری ســەرەکەیە، نماکاری رێورەســمەکە لەســەر هزری جادوویی دواکەوتوویی دامەزراوە»[٣].

بەهەرحاڵ هەروەک چۆن ئەســڵ و فەســڵی ئاینــەکان دەچنەوە ســەر یــەک کولتوور و کەڵکیــان لەیەکتر وەرگرتــووە و جۆرێک

جیاوازیان دروســتکردووه و کردویانه بەموڵکی خۆیان، ئاوهاش چیرۆکەکان لەکولتوورێکی مێژینەوە سەرچاوە دەگرێ و جۆرێک ئەفســانەیە کەتەنهــا میتۆلۆژیا دەتوانێ شــرۆڤەیان بــکات، بۆیە یارسانیەکان یان کاکەیی پێیان خۆش بێت یان نا، کولتوورەکەیان بەشێکە لەکولتووری عەلەوی، بەشــەکەی تری لەئیسماعیگەرایی و میتراییە، هەروەک چۆن ئیزیدیاتیش کەهاوبەشــیان هەیە لەگەڵ کاکەیی، خاڵی هاوبەشیان هەیە لەگەڵ ئاینی مانی کەلەمیزۆپۆتامیای کۆن هەبوونە.

■ پیاوه روحانیەکانی کاکەیی

پیــاوە روحانیەکانــی کاکەیی وەکو هەر مەســەلەیەکی تر لەنێو کاکەییــەکان بیرو بۆچوونی جیاوازی تێداهەیــە، بەڵام بەرلەوەی ناویــان بێت وەکو روحانی، پلەکانیان برتین لە (ســەیدەکان، باوە، ئیمام، کەلامخوێن، دەروێش، خەڵکی عەوام)

هەندێــک شــارەزا لەئاینی کاکەیــی بنەماڵە و پیاوانی رەســەنی روحانــی، ریشــەکەیان بۆ (٧) بنەماڵــە دەیگێڕنەوە، بەڵام ســەید عەلی خوســرەوی بۆ ١١ پیــاوی روحانی دەیگرێتەوە کەلەشــێخ عیســێ بەرزنجیەوە سەرچاوە دەگرێ و دەگاتە سوڵتان سوهاک و دواتر پیر خدری شاهۆ و دواتر بنەماڵەکان بریتی دەبن لەمانەی خوارەوە. ئەم پلە بەندیە نەژاد بەنەژاد هاتووە تائێستا.

١: بنەماڵــەی شــا ئیبراهیمــی کە ســەید محەمەد گەورە ســوار پێکیهێناوە.

٢: بنەماڵەی بابا یادگاری

٣: بنەماڵەی خامۆشی کەناوەکەی سەید عەبدولوەفایە. بەرپرسی

مەعریفە بووە.

٤: باوایی یان پیر برایمی. سەید باوەی عەلەمدارە. یەعنی خاوەن ئـاڵای کاکەییە، کەنەسـەبیان بۆ بابا حەیدەر بابـا دەگەڕێتەوە بۆ سەید حاجی حوسێن باوسی عەلەمداری کوڕی سوڵتان سوهاک، و خاوەن کەرامەت بوونە.

٥: ئاتەش بەگی

٦: یەکتاشیا

٧: خانەدان باوا نەژادی سەیدەکانە.

٨: ئالی قەلەندەری

٩: سـەید کەسەید خەلیل دوا پیاوی روحانی قەلەندەری بووە و لەسوید لەساڵی ٢٠٠٤ تیرۆر کراوە

بەبـڕوای خوسـرەوی کەجیـاوازی هەیـە لەبیـروڕای هەندێک رۆشـنبیر و مێژونوسـانی کاکەیـی، ١١ بنەماڵـەی کاکەیی هەیە ئەوانەش بریتین لە خانەوان میر و تەیاری و مەلەکی. رابەرایەتی لـەلای کاکەیـی ئەوەیە هەرکەسـێک وەجـاخ باوکـی تێکنەدات و بەردەوام بێـت لەبیروباوەڕای کاکەیی و رۆشـنبیری ئەم ئاینەی هەبێت، چونکە هەموو کەسـێک ناتوانێ ببێتە رابەڕ، بەڵام بۆپلەی روحانـی کاکەیەتی شـیعرێک هەیە کەئەوان پێـی دەڵێن کەلام و دەڵێ

«یاری چوارچێوەن، باوەڕی وەجا، میکیو راستی، پاکی و رەدا» واتە ئینسـانی کاکەیی دەبێت بـاوەڕی هەبێت و خۆی بەگەورەتر نەزانێ لەئینسانی ئاسایی و پاک بێت و میهرەبان بێت لەگەڵ خەڵک. بەم چوار بنچینەیە هەر ئینسانێکی کاکەیی دەتوانێ پلەی روحانی

بەدەســت بهێنێ و قســە لەبــارەی ئاین و بــاوەڕی کاکەیی بکات. بەڵام جگە لەوەی سەید هەیە لەنێو کاکەییەکان، هیچ پلەیەکی تری نیە وەکو مەلا و قەشــە و هاخام و هتد. واتە پلەبەندی لەشــێوەی ڕێوڕەسمی ئاینیەکانی دیکە نیە.

■ مەزارە ناسراوەکانی کاکەیی

مەزاری سوڵتان سوهاک لەیەکێک لەشاخەکانی هەورامانی دیوی کوردســتانی ئێرانە و مەزاری ســەید برایمی لەنێوان گۆڕی شێخ عومەر و بابە لەناوەڕاستی بەغدایە، دوکانی داوود خاوەنی مەزار کەخەلیفەی سوڵتان سوهاک بووە، دەکەوێتە نێوان سەربێڵ زەهاوو و بای تاق لەئەشــکەوتی شــاخە، مــەزاری زەینلعابدین لەداقوقی شــاری کەرکوکــە، مەزاری خــان ئەحمەد لەکەرکــوک لەگەڕەکی موســەڵڵایە، مەزاری عومەر مەندان لەکفریە، (ئەم عومەر مەندانە، ئــەو پیاو چاکــە نیە کەدەکەوێتە ناوچەی شــوانی نزیک کەرکوک و پردێ). و کەمەزاری دیکەی پیر و ســەیدی دیکەی کاکەییەکان لەشوێنی دیکە هەن، بەڵام هەر ئەوەندە زانیاریمان چنگ کەوت کە خودی کاکەییەکان درکاندوویانە.

■ لەدیکبوونی کەون
ئەسانەی نێو ئاینەکان و عەقیدەی کاکەیی

هەموو عەقیدە و ئاینەکان لەســەر بونیاتی ئەفســانە پێکهاتوون و لەشــێوەی چیــرۆک گێردراوەتــەوە و لەشــێوەوی شــیعریەت گوتراوتەوە و دواتریش نوسراوەتەوە، یان ئەوەی زۆربەیان لەسەر یەک چیرۆکی ئەفسانەیی کۆکن، بەڵام بەشێوەی جیاواز لەیەکتری و هەندێجاریش لەشێوەی یەکتر دەیگێڕنەوە و نوسیویانەتەوە.

کاکەیی لەبارەی دروست بوونی کەون، چیرۆکی تایبەتی خۆیان هەیە، ئەوان بڕوایان وایە هەروەک چۆن ئاینەکانی دیکە، پێیانوایە کەخودا بەشەش رۆژ کەون و دونیای دروست کردووە و رۆژی حەوتەمیش بۆ پشووی خۆی بووە، هەمان ئەو چیرۆکەیە کەتەورات و ئینجیـل و قورئان و ئێزیدیەکانیش، هەمان قســە دەکەن، بەهەر حــاڵ ئەوان پێیان وایە دوای پشــووەکەی، دواتر خودا جوبرائیلی وەکو مەلائیکە دروســت کردووە، ئیدی دونیا لەژێر دەســتی ئەو مەلائیکەیــە بووە و پاشــان دونیای بەر لەگەشــەی بەشــەرییەت دروســت بــووە. بــەڵام بەپێی بیــروڕای کاکەیــی چیرۆکەکە بەم شێوەیەیە.

جوبرائیل، واتە بینیامین وەکیلی خودا بووە لەسەر زەوی.

دوای ئەویش خودا ســێ مەلائیکەی دیکە بەناوەکانی (ئیسرافیل و میکائیل و عزرائیل) ی دروست کردووە.

ئیســرائیفیل: واتە دواوود، چاوی خودا و قازی خودایە لەســەر زەوی.

میکائیل: واتە موسێ، وزیری نوسینی خێر و شەڕی ئینسانە.

عیزرائیل: واتە مستەفا، مەلائیکەی مردنە.

ئیــدی پــاش ئەوەی خودا دوڕەکە دروســت دەکات، بریســکەی داوەتە و دونیا رۆشــن بۆتەوە و روحی ئیلاهی گەورەش رۆشن بۆتەوە کەجوبرائیلی لێخەڵق کردووە، یەعنی خودا لەروحی خۆی جوبرائیلــی خەڵق کــردووە، چونکە دونیا پێشــتر لەژێر ئاو بووە، ئیدی جوبرائیل بۆتە پیر و ســەرکردایەتی روحی و مادی جهانی کردووە، ئیدی خودا فرێیدەداتە نێو دەریا و دوو باڵی پەڕی لێئیجاد

دەکات، دەتوانێ بفڕێ و کەســیش نابینێ و لەو نهێنیەش تێناگات کەشاردراوەتەوە لەکەوندا، ئیدی جوبرائیل دەمێنێتەوە بەبێ ئەوەی هیچ شــتێک لەخودا وەربگرێ، پاشان دەگەڕێ بەبێ ئەوەی خودا بپەرستێ و بیر لەبوونی خودا بکاتەوە، هەتا ئەوکاتەی کەدەنگێک دێت و پێی دەڵێ « من لەگەڵتا بەنهێنی قسە دەکەم، هەقیقەت بڵێ دەبیتە ســەردار». جوبرائیل بەبیستنی ئەم دەنگە دەمی کردەوە و وەڵامیدایــەوە و پێدەڵێ» من نازانم تۆ کێــی، من کائینێکی ئازادم و هیچ شــتێکی تر نازانم، کەس مافی ئەوەی نیە بەســەر منەوە و کەس ناناسم «. کەجوبرائیل بەمشێوە شێتانەییە قسەی کرد، خودا وەڵامیدەداتەوە و باڵەکانی دەســوتێنێ و شاخ و گردی لێدروست دەکات، لەخوێنی باڵەکانی نەوت و لەگۆشــتەکەی خۆڵ و لەچاوی ئاسمان و ئەستێرە دروست دەکات، دواتر ژیانی بۆ دەگەڕێنێتەوە. ئەمە لەحاڵێکدایە کەنەزانست و نەئەفسانەکانی دیکەی نێو تەورات و قورئــان، بــەم ئەفســانەیە رازی نیــن و بەخورافەیەکی دەزانن، هەروەهــا تەنهــا بــەوەی دەزانن کەخۆیــان بــەو خورافانە جودا دەکەنەوە لەئاینەکانی دیکە.

■ قۆناغەکانی دروست بوونی کەون

کاکەییــەکان پێیانوایــە کەدروســت بوونی کەون بــە دوو قۆناغ تێپەڕیــوە، یەکێکیان کەونی روحیــە و ئەویدی مادییە، ئەوان وای تێگەیشتوون کەبەر لەوەی خودا کەون دروست بکات بەتەنها خۆی بووە، دواتر دوڕی دروســت کردووە، ئەو دوڕە لەنێو ئاودا بووە، بەو مانایەی کەخودا لەسەر ئاو عەرشی دروست کردووە.

کاکەیی بڕوایان بەســێ شــت هەیە، ئەوانیــش (بێدەنگی و ئاوو

دوورە).

بێدەنگی لەوێوە سەرچاوەی گرتووە کەبەر لەوەی خودا هیچ شتێک دروست بکات، دونیا بێدەنگ بووە، بۆیە هەمیشە لەدوعا خوێندنیشدا کاکەییەکان بێنگیان هەڵبژاردووە.

سەبارەت بەئاو، ئەوان پێیان وایە کەعەرشی خودا لەسەر ئاوە.

دوڕ، ئەو تەنها ئەو مادەیە نیە کەهەیە لەنێو دەریایە، بەڵکو لێرە لەئاینی کاکەیی، ئەوەیە کەبەو تیشکە دونیا رۆشن بۆتەوە و ماناکەشی تیشکی خۆرە کەزەوی رۆشن کردۆتەوە.

■ جەمو جەمخانە

جەمو جەمخانە، واتە کۆبوونەوە و شوێنی کۆبوونەوە، بەو مەراسیمە دەگوترێت کەلە شەوێکدا ساز دەکرێت و لەدەمە ئێوارەدا بەبێ ئاگاداربوونی هیچ کەسێکی بێگانە، واتە غەیرە کاکەیی نابێت ئامادەی ئەو جۆرە مەراسیمە بێت، ئەمە پێی دەڵێن نەزر و نیاز و هەندێکیان هەفتانەیە و هەندێکیان مانگانەیە. «لەنێو باوەڕی کۆنینەی دەروێشاندا هاوپەیوەندیەکی سەرنجڕاکێشی دیکە لەگەڵ مەزدائیزمدا هەیە، لەڕێوڕەسمێکی ناو زمانی کەس لێی حاڵی نەبووی دەروێشاندا رەنگە وەکو قەزو وزەوابێ، کە (بەدیک جۆش) ناسراوە واتە، مەنجەڵ کوڵان، هەمان ئەو قوربانیەیە کەلەجەمی ئەهلی هەقدا پێشکەش دەکرێ، لەگەڵ کوڵاندنی گۆشتەکە خوتبەو نزا و دوعایەکی دووروو درێژ بۆ خێر و هەموو شتێ و هەموو کەسێکی ئەم دونیایە دەخوێنرێ، دەبێ لەو ماوەیەدا کەگۆشتەکە لەسەر ئاگرە خوتبەکە تەواو ببێ و ئەم لەگەڵ رێو رەسمی

زەردەشتیەکاندا هاوشانە»[٤].

بەشـێکی ئـەو جـەم و جەمخانەیـە ئەو جـۆرە مەراسـیمانەیە کاکەییەکان لەشـەوی پێنج شـەممە لەسـەر جومعە دەکرێت، یان بۆلەدایک بوونی منداڵێک، یان بۆ مردنی کەسێکی ئازیزیان، یان بۆ ئاهەنگی هاوسـەرگیری کچ و کوڕ، یـان وەکو فەریزەیەکی ئیمان دەیکەن، ئەمە لەلای کاکەییەکانی عێراق کەمتر دەبینرێت، ئەگەریش بکرێ بەنهێنی دەکرێ لەترسـی دوژمنەکانیان یان ناحەزەکانیان، بەڵام ئەم مەراسـیمە پێشـتر بەحوکمـی ئەوەی کەلەسـەردەمی سـوڵتان سـوهاک کراوە و دامـەزراوە، ئەوکات بوونـی تەکیە و پەرسـتگاکەیان بووە کەکێوی شـاهۆ و باوەشاسواری یارسانیە لەئێران هەیە و بەئاشکرا تائێستاشی لەگەڵدابێت دەبینرێت، هەرچی ئەوەی کە وەکو مزگەوت یان کەنیسـە یان وەکو لالش خانوییەک بێت وەکو پەرسـتگا بێت و کۆببنـەوە تێیدا، لەعێراق لەگوندەکانی خۆیـان دەیکەن، وەکـو ئەوەی لەگوندی عەلی سـەرای کەرکوک و داقوق و لەگوندەکانی لای سـوفەیەی نێوان هەولێر و موسـڵە و دەکەوێتـە نزیک کەڵەک، لەمبارەیەوە عەلی خوسـرەوی دەڵێ» مەسەلەی بوونی پەرستگایەکی وەکو مزگەوتی ئیسلام یان وەکو کەنیسـەی مەسیحی، ئەمانە لەلای کاکەیی قەبوڵ نیە و پێشتریش نەمانبووە، لەعێراق لەگوندی عەلی سـەرای لەگەرمیان شـوێنێک هەیـە بۆ کۆبوونەوەی کاکەییەکان و جەموجەمخانەی تێدادەکەن، بەڵام لەشیوەی ئەوەی کەشوێنێک بێت قوببەی هەبێت و دیاربێت پەرسـتگای کاکەیی بێت نیە و مۆڵەتیش نادەین دروسـت بکرێت، بـەڵام چەند تەکیـە و مەزارێکـی پیرمان هەیـە و کاکەیی دەچنە

سەری، بۆنمونە نەزر و نیاز لەو شوێنانە دەکرێت و لەماڵەکانیش دەکرێ، بەڵام دوو شێوە ئامادەکردنی خواردنن، یەکێکیان گۆشتی کەڵەشـێر و گۆشتی ئاژەڵی گەورەیە وەکو مانگا و گۆلک و بەرخ و مەڕ و هتد. ئیدی خواردنەکە لەلایەن کەسـێکەوە دابەشدەکرێت کەناوی نراوە خزمەتکار و کەسێک وەکو ئیمام دیاری دەکات، ئیدی نەریتەکە وەهایە کەنابێت ئێسـکی گۆشتەکە بشکێنرێت و بەگوناه لەقەڵەمدەدرێت، چونکە پێیان وایە کەئەو جەسـتەیە جارێکی دیکە دەگەڕێتـەوە نێو ئیسـکەکە، ئەمەش شـێوەیەکە لەدۆنایدۆن، ئەو کۆبوونەوەیە تەنها پیاوانی سـەرۆک خێزان دەگرێتەوە کەلەکاتی شـێوان دەکرێت، ژنان نابێت بچنە نێو پیاوانەوە، تەنها ئەوەنەبێت کەنزیکـی جەمەکـە دەبن بۆ ئـەوەی گوێیان لەو دوعـا و نزایانە بێت کەپیر و ئیمام و سـەید و پیاوان دەیکەن و لەخوا دەپاڕێنەوە کەلەکێشـە بەدووربن». جۆرێکی دیکەی نەزر هەیە کەلەسـروتی جـەم دەکرێـت بـەڵام فـەرز نەکـراوە و ئیختیاریە، یان باشـتر بڵێیـن بەئـارەزووە دەکرێت یان ئەگەر نەکرێت کێشـەیەک نابێت بۆئیمان لاوازی کاکەیی، ئەویش ئامادەکردنی شیرنەمەنیەو دڵیان خۆشدەکات و بەهەمان مەراسیمدا تێدەپەڕن، ئەمە لەکاتێکدا جەم و جەمخانە ناسراوترین مەراسیمی کاکەییە و وەکو خۆیان نکوڵی لێناکـەن، زۆر نزیکە لەجەژنی جەمای ئێزیدیەکان، بەتایبەتی خاڵە هاوبەشـەکە لەوێدایە کەنانەکـە پێکەوە دەخۆن، یان ئەوەی نابێت بێگانـە تێکەڵیـان بێت، یان ئەوەی نابێت ژنـان تێکەڵ بەپیاوان بن بۆ بەشـداری کردن لەو مەراسیمەدا، لەحاڵێکدا خودی وشەکەش کەنـاوی جەمە و لـەلای ئێزیدی ناوی جەمایـە، لەیەکتر نزیکن و

پێدەچێ یەک چاوگیان هەبێت.

هەرچــی ئەوەی کەناوی لێنراوە نــەزر و نیاز، دیاردەیەکی نوێ نیە لەئاین و کولتووری گەلان و یارســانیەکان دایانهێنابێت، بەڵکو لــەلای ئاینی مەســیحیش هەیــە کەبــۆ قوربانی کــردن بەخاتری کەســێک کراوە، یان ئەوەی کەلەلای موســڵمانان کــراوە کەدەبێ مەرجی قوربانیەکە ئەوەبێ ساڵێکی بینیبێت و ئاژەڵی گەورە بێت، مەبەســت لە (گیســک و مەڕ و گۆلک و مانگا) و هەتد، لەمێژووی ســەرهەڵدانی ئیســلامدا حوشــتر هەبــووە و کــراوە بەقوربانی، بەڵام دواتر لەو شــوێنەی کەحوشتر نەبووە، جۆری ئاژەڵی دیکە قەبــوڵ کراوە، هەرچی ئەوەی یارســانیە کەجیاوازی هەیە لەگەڵ قوربانیەکانــی دیکە، ئەوەیە کەکۆتر یان کەڵەشــێرە و گۆشــتەکە لەئێســک جیادەکرێتەوە، ئەگەرنا دیاردە یان کولتوورەکە، پێدەچێ لەئاینەکانی دیکە وەرگیرابێت.

هەڵبەتە نیاز مەبەســتێکی دیکەی لەپشــتەوە نیە، جگەلەو شتەی کەلەدڵی تاکدایە و دەیبەخشــێ بەکەســانی تر، ئەمە بۆ کەســێکی بــێ ئایــن و باوەڕداریــش هەروایــە، بــەڵام ئــەوەی گرێــدراوە بەقوربانیدانــەوە، واتــە کەســێک یــان کۆمەڵێک بەنیــازی ئەوەی لەدڵیــان یان پاراســتنیان لەلایــەن یەزدانەوە، قوربانــی دەکەن و ئاژەڵێــک دەکــوژن و دەیکەن بەخێر، ئەمە لەئاینەکانی ئیســلام و مەســیحی و ئەرمەنیش هەیــە، رەنگە تەنها خێر کــردن بێت، یان جۆرێک هاوکاری کردنی هەژاران بێت کەدەستیان کورتە و کەڵک لەو گۆشــتە وەربگرن کەدەســتکەوتنی گرانە، بــەڵام لەلای ئەهلی هــەق و کاکەیــی، بۆتە رێوڕەســمێکی ئاینی و کولتــووری و هیچ

بیانوویەکی دیکەی نیە جگە لەلاسایی کردنەوەی نەریتی ئاینەکانی پێشتر، یان پێڕەوکردنی ئەو چیرۆکانەی کەلەزاری پێشینانەوە بۆ سەر زاری ئێستا هاتوون و بووە بەباو.

چیرۆکێکی دیکە هەیە کەپەیوەندی بەئاینی ئیسلامیشەوە هەیە، ئەویش (جەمە) لەشێوەیەکی دیکەو شرۆڤەی دیکەی بۆ کراوە، گوایە بنیامین پرسیاری ئەوەی کردووە جیاوازی نێوان پرنسیپەکانی هەقیقەت و شەریعەت، چۆن یەکەمین جەم دەکەن و بەڕێوەدەچێ؟. خوداکان وەڵامیانداوەتەوە» ئێمە کەعبەمان بۆ یارانی هەقیقەت داناوە، ئەگەر یاران بەساز و ریتواڵی هەقیقەت جوڵانەوە، هەروەکو ئەوە وایە زیارەتی کەعبەیان کردبێ، ئیدی چ ئێوارە بێت یان بەیانیان، ئەگەر پێنج کەس بێگوێدانە ژمارەیان بەڕەزامەندنی خۆیان کۆبوونەوە، یان قوربانیان کرد، ئەوا ئێمە لەگەڵ ئەواندایـن و کەعبەی هەقیقەتە، یان چ ژن بن و چ پیاو، نابێ ئەو جەمە لەشەوی هەینی تێبپەڕێ، نابێ سەرەتای مانگێکی دیکەی قرمزی بێت، دەبێ خۆیان باش بشۆن (غوسڵ) جلی پاکوخاوێن لەبەر بکەن، نابێ کەسێک ئەگەر ئەرکەکانی خۆی نەکردبێ بەشداری بکات، دەبێ شیرینی دابەش بکرێت و دوعا بخوێنرێ، ئینجا بەشی ئەوانەش بدرێت کەبەشداریان لەو جەمەدا نەکردووە»[٥].

ئەمەمان لەبەشەکانی دیکەش باس کردووە، بەڵام ئەوەی کەدەتوانین قسەی لێوەبکەین، ئەوەیە کەئەو جەمە جگەلەوەی لەچەشنی جەماکەی ئێزیدیەوە نزیکەوە بیانووەکە ئەوەیە کەدوای هاتنی ئیسلام، ئەوان واتە (ئەهلی هەق) مەککەیان لێحەرام کراوە،

ئیـدی لەجیاتـی ئـەوە جەمـی خۆیان دەکـەن، هـەروەک ئەوەی کەگوتراوە لەجیاتی چوونە کەعبەیە یان مەککەیە، یەعنی شێوەیەک لەدرێژەپێدانـی ئـەوەی ئیبراهیم پێغەمبەر دایناوە و ئیسـلامی و مەسـیحی و یەهودیـش پەیـڕەوی دەکـەن، یان ئـەوەی کەمەتی گوتوویەتی» ئێوە لەچەند کەسێک واتە لەسێ کەس تێپەڕبوون و کۆبوونەوە، ئەوا من لەنێو ئێوەدام». ئەمە دەقاودەق لەقسـەکانی سـوڵتان سوهاک دەچێ و هەمان قسـەی گوتووە بەیارانی خۆی سەبارەت بەجەم، بەڵام ئەوەی کەکاکەیی پەیڕەوی دەکەن، شتێکی کەمێک جیاوازترە، ئەمەش تەنها بۆئەوەیە کەخۆیان وەکو ئاین و کولتوور جودا بکەنەوە و لەسـەر ئەو بنچینەیە شوناسـی خۆیان دیاری بکەن.

■ شەوی کەڵە شێرە

لەبارەی ئەوەی کەشـەوە کەڵە شـێرە هەیـە، گوایە کاکەییەکان لەو شەوەدا چرا دەکوژێننەوە و تێکەڵ بەیەکتر دەبن و ئیباحیەتی سێکسـی هەیە، عەلی خوسرەوی ئەمە بەبوختان دادەنێ و هەمان ئەو جەمەیە کەلەبەشی جەم و نەزر و نیاز باسمان کردوو دەڵێ» موتڵەقەن ئەمەمان نەبیستووە کەلەعێراق وەکو بوختان بۆ خوشک و بـرا کاکەییـەکان کـراوە و دژی کاکەیی، ئەمە تەنهـا بوختانی خودی ئیسلام و ئیسـلامی سیاسیە توندڕەوەکانە و لەسەردەمی عوسمانیەکانەوە سەرچاوەی گرتووە کە بڕواناکەم کەسێک هەبێت بڕوای پێبـکات کاکەیی هێندە سـەرەڕۆبن لەنەریتی ناشـیرین». جگەلە و بوختانە کاکەیی پێیان دەگوترێ شـەیتان پەرسـت وەکو ئێزیدیـەکان، چونکـە بەشـێکی تریـان هەیە بەنـاوی رافزی، یان

گوایــە کاکەیی منالٚ خۆیان ســەردەبڕن وەکــو نەزرێک بۆخودا، یان کافرەکان و هتد، عەلی خوسرەوی دەڵێ» ئەم جۆرە بوختانە حازر بەدەستن بۆ دوژمنانی کاکەیی و زۆرمان بینیووە و رەتمان داوەتــەوە بەکردەنی و ســەلماندوومانە کەبوختانە، بۆنمونە چەند ساڵێک بەرلەئێستا لەئێران نوسینێک لەرۆژنامەیەکدا بڵاوکرابۆوە و نوســیبووی کاکەیــی یــان یارســانیەکان، شــەیتان پەرســتن، ئێمــە بەبیســتن و خوێندنەوەی ئەم هەواڵە ناخۆشــە، هەســتاین بەناڕەزایەتیەک کەنزیک بە ٢ ملیۆن کەســی کاکەیی چووینە سەر جادە و ناچارمان کردن لەهەمان رۆژنامە داوای لێبوردن بکەن و بۆ گشت خەڵکیش ئاشکرابێت کە کاکەیی بیروباوەڕێکی پاکە و هیچ جــار باوەڕی بەو بوختانانە نیە و قەبوڵیشــی ناکەن، جگەلەوەش بەنەریتی خۆمان رووە جوانەکەی کاکەیمان بەیان کرد بۆ هەموو لایەک».

لەبارەی ئەوەی کەکەڵەشــێر پیرۆز کــراوە لەلای کاکەیی، عەلی خوســرەوی دەڵێ» ئەمە بۆ چەندین ســەدە دەگەڕێتەوە، ئەوکات کاکەییــەکان بۆ بەرگری کردن لەخۆیان، کەلەجەنگ گەڕاونەتەوە، چوونەتە ماڵی هەژارێک و خواردن دروســت کراوە لەناویشــیاندا کەڵەشــێر هەبووە، ئیدی سەیدێکی گەورە لەخزمەت سوڵتان بووە و گۆشــتی کەڵەشێرەکەی لەگەڵ خواردنەکانی تر کەرەنگە ساوەر یــان برنج بــووە، بەعادلانە دابەشــکردووە بەســەر ئامادەبوان و لەوێوە ئیدی کەڵەشێر بۆتە بەشێک لەکولتووری ئێمە و خواردنێکی دیاری کاکەییە، بەڵام پیدەچێ دوژمنانی کاکەیی ئەو کولتوورەیان بەشــێوەیەکی ناشــیرین و دوور لەئەخلاق گواســتبێتەوە بۆ ئەو

شێوەەیەی کەبوختانە بۆ کاکەیی».

■ **چەمەری و تەمبور**

چەمـــەری شـــێوەیەک لەشـــێوەکانی مەراســـیمی کاکەیـــی و بەزمـــان ماچۆ گوتراوەتەوە و ئێســـتاش هەمـــان زمانی ماچۆیان هەیـــە کەوەکـــو هەورامیـــە و لەئەدەبیاتی کوردیشـــدا زۆر کەڵکی لێوەرگیـــراوە، لەوانەش شـــیعرەکانی مەولـــەوی تاوەگۆزی، عەلی خوســـرەوی دەڵێ» چەمـــەری ئاهەنگێکی ســـۆفیگەریانەی کۆنی کـــوردە، ئەمە لـــەلای ئێمە بۆخۆی مەراســـیمی کوردیە بەرلەوەی کاکەیی بێت، ئێمە پێشـــتر بەتەمبور چەمەریمان کردووە و لەکاتی مردوو بردن بۆ گۆڕســـتان و ئەو مەراسیمەیان بۆگێڕاوە و ئێستا کەمتر بووە». تەمبوور کەرەســـتەیەکە لەکەرەستەکانی موزیک و لەلای کاکەیی پیرۆزە، و دەڵێ» ئەمە پیشەی پیشەوای گەورەمان شـــا خورشـــینی لورســـتانی بووە، نزیک بە٩٥٠ ســـاڵ و سەدەی چوارەم، ئەمەش بۆ تەرویجی ئاینی کاکەیی و سەرەنجام بووە»، لەبـــارەی ئەوەش کەئەو تەمبـــورەی هەیە و ئەو داودەش کەناوی دێت لەلای کاکەییەکان، لەحاڵێکدا داوود ســـەرچاوەکەی داقیدە کە دووەم فریشتە یان مەلائیکەتە، عەلی خوسرەوی دەڵێ» ئەو داود پێغەمبـــەرەی کەلەتەورات ناوی هاتووە و خاوەنی زەبوورەکانە و بەهەمان تەمبور خودا پەرستی پەخش کردووە، جیایە لەداودەکەی کاکەیی، چونکە ئەو داودەی ئێمە یەکێکە لەیارانی سوڵتان ئیسحاق، ســـوڵتان ئیســـحاقیش بۆخۆی شـــێخێکی بەرزەنجەیی بـــووە، پیر بنیامیـــن کەلەخوراســـان هاتووە و باب و باپیریشـــی لەســـوریاوە هاتوون».

ئەگەرچی کاکەییەکان وابەناوبانگن کەزۆر یەکگرتوون، بەتایبەتی ئـەوەی کەجەژنەکانـی تایبـەت بەخۆیان هەیە و کـەس بۆی نیە بەشـداریان لەگەڵدا بـکات، بەتایبەتی جەژنەکانـی وەکو (نزور و نیاز و زکر) کەسـێ جەژنن، بەڵام پێدەچێ ئێستا ئەو مەراسیمانە کاڵبوونەتەوە و بەشێکی زۆر لەوەچەکانیان واتە کوڕ و کچە تازە پێگەیشتووەکانیان، ئامادەی ئەو مەراسیمانە نابن، چونکە بڕوایان پێی نەماوە.

■ **سنووری جوگرافیای نیشتەجێبوونی کاکەیی**

بەوپێیـەی کەکاکەییـەکان لەلایـەن ئاینەکانـی دیکـەوە ڕێگەیـان لێگیـراوە کەلەیـەک شـوێندا کۆببنەوە و نیشـتەجێبن، پەرشـوبڵاوبوونەتەوە بەسەر چەند شوێنێکی جواد، جگە لەئێران کەلەلوڕسـتان هەن و کۆمەڵگەیەکی سەربەخۆیان هەیە، لەعێراق لەگەرمیـان و لەخوارووی کەرکوک هەن، لەهەورامان و هەڵەبجە کەپێیان دەڵێن هاواری و لەگوندی هاوار بونیان هەیە، لەسنووری کەرکـوک و لەناحیـەی داقوق کەپێی دەڵێن تـاوغ، لەو گوندانەش (عەلـی سـەرا و تۆپزاوا و فەتـاح ئاغا کاکەیـی و مەتیق و ئەلبو محەمەد و زەنقەرە و تەلعرابە و دەلسی گچکە و دەلسی گەورە و لەهیب و دریس لەحەویجە)، ڕێژەکەشـیان لەساڵی ١٩٨٢ نزیکەی ٢٠٦٣ کەس بووە، لەکاتێکدا سـاڵی ١٩٥٧ کەئامار کراون، نزیکەی ٢٦٦٢ کـەس بوونە، بەڵام پێدیچێ بەهـۆکاری ئەوەی کەتەعریب و ڕاگوێزراون بۆ شـوێنانی دیکەی کوردستان، ڕێژەکەیان کەمتر بووەتـەوە، بەڵام ئێسـتا بەهۆی ئەوەی کە مەترسـی لەناوچوون و ڕاگواسـتنیان نەمـاوە، ڕێژەکەیان بۆ نزیکـەی (٧٠٠٠) کەس

گەشەیان کردووە، هەروەها لە کفری و کەلار و خانەقین و ئەنبار و مەندەلـی) بونیـان هەیە، لەسـنووری شـاری چەمچەماڵ چەند گوندێک هەن، لەوانە چۆڵمەک و لەکاوە و هتد، لەسنووری هەولێر چەنـد گوندێک کەسـەر بەناحیـەی خەباتن زاتە کەڵەکی یاسـین ئاغـای کۆن، لەوانەش (سـوفەیە و مەترات و شـەش گوندی ترە و لەوانـەش گوندەکانـی (وردک و زەنگل و تیلەبەن و کولەبۆر و گـەزەکان و کەبەرلو) کـە بڕوایان بەئاینی کاکەیی هەیە، هەروەها لەموسـڵ لەگەڕەکی عەتشانە و نەبی یونس و تەلەعفەر، هەروەها لەئێران ناوچەی خوراسـان و لورسـتان و مەریوان و کرمانشان و هتد. لەتورکیا و میسـر و سـوریا و روسـیا هەن، بەڵام رێژەی خێزان و کەسەکان دیاری نەکراون بەنزیکەش دیارنیە چەند کەس دەبـن و چۆن گەشـەیان کـردووە، چونکە ئامارێکی راسـتەقینە لەبەردەسـتدا نیـە کەبزانـرێ چەند هـەزار کەسـن، ئەمانە بۆیە لەیەک سـنوور نەماون، چونکە بەپێی قسەی خۆیان ناحەزەکانیان لەمێژووی کاکەیی دا، رێگەیان لێگرتوون و سـەتمیان لێکردوون، یەکێک لەو ناحەزانەش کەزۆر باسـی لێوە دەکەن، ئاینی ئیسلامە لەکاتی فتوحاتەکان پەرشوبڵاوی کردوونەتەوە و رێگەیان لێگیراوە کۆببنـەوە، لەترسـی ئـەوەی گەشـەبکەن، بەڵام هـەر کۆمەڵێک کەلەشـوێنێک یەکیانگرتووە، مەراسیمی خۆیان دەکەن و بڕوایان بەئاینەکەی خۆیان هەیە و بەرگریش لەو بڕوایە دەکەن کەهەیانە، بەڵام لەهەندێک شـوێن لەئاینەکەی خۆیان دوور کەوتوونەتەوە و بوونە بەئیسـلام، ئەمە جگەلەوەی کەتاک تاکە لەشـارەکانی تری کوردسـتان هەن و لێپرسراویشـیان هەیە لەحکومەتی کوردی و

لەعێراقیش بەهەمان شـێوە، لەبوارەکانی رۆشـنبیری و ئەدەبی و سیاسـی و هتد، کەسانی شارەزایان هەیە و ناویان لەنێوەندەکاندا ناسراوە.

■ دۆنایدۆن

بەشێک لەئاینەکان باوەڕیان بەدۆنایدۆن هەیە، واتە (تناسخ ارواح) لەکاتێکدا ئەم چەمکە فەیلەسـوفەکانیش بەشـێوەیەک لەشێوەکان باسیان لێوە کردووە، هەروەها ئاینەکانیش بەتێکڕا بەناڕاستەوخۆ و راسـتەوخۆ باوەڕیان پێیەتی، بۆنمونە مەسیحی کەبڕوایان وایە مەسـیح دەگەڕێتـەوە و لەلای ئاینـی ئێزیدیش هەمـان تێڕوانین هەیە کەئەوان بەکراسـێک دەیشـوبهێنن کەکراسی شێخی گەورە شـێخ ئادی کوڕی موسـافیر بووە. جگە لەئەوان ئاینی مەجوسی و سـابیئەش بڕوایان پێیەتی، چونکە وەکو شەهرسـتانی لەکتێبی «الملل و النحل، بەشی دووەم دەڵێ» ئەو ئاینانەی کەبڕوایان بەو دۆنایدۆنـە هەیە، بڕوایان بەمردن و رۆژی ئاخیرەت واتە قیامەت نیە».

بەشـێک لەئاینی هیندوسـیەکان و بودیەکانیـش هەمان بڕوایان هەیـە کەروحێـک دەڕوات لەجێگـەی ئەو روحێکـی دیکە جێگەی دەگرێتەوە، یان دەچێتە جەسـتەی کەسێکی دیکە کەلەدایک دەبێ، عەلی خوسـرەوی دەڵێ» ئێمەش وەکو کاکەیـی باوەڕمانوایە کە کەسێک دەمرێت، دوای ئەوە کەسێکی تر لەدایک دەبێ و جارێکی تـر ئـەو روحە دەگەڕێتەوە لەگـەڵ لەدایک بوونەکـە، واتە لەگەڵ مردنـی کەسـەکە تەنهـا جەسـتەی دەڕوات، بـەڵام روحـی هەر دەمێنێـت و دەچێتە جەسـتەی کەسـێکی ترەوە، چونکـە بنیادەم

لەچــوار توخــم پێکهاتووە، (ئــاو، ئاگر، خۆڵ، با) ئەمە سروشــتی بنیادەمە و تەکوین نەبوو تاکو خوداوەند پێکیهێنا، لەوجوودی هەر ئینســانێک زاتی خودای تێدایە و هەمــوو کاکەیش قەناعەتیان بەم لۆژیکــە هەیە، چونکە خوداوەند نامرێت». بەڵام ئەوەی کەزانراوە روحێک کەلەروحێکدا دروست دەبێتەوە، مەرج نیە لەکاکەییەکەوە بــۆ کاکەییەکی دیکە بچێت، رەنگە بچێتە روحی کەســێکی دیکەی دەرەوەی کاکەیی، بەڵام دەکرێ پێی بڵێن ئەوە روحی روحی فلانە کەســە کەرەنگە پیر یان ســەیدێک یان پیاوچاکێکــی کاکەیی بێت. بۆئەمــە روایەتێک هەیە کەلەنێو کاکەییــەکان هەیە، «ژنێک ئەگەر ســکی پڕ بێــت و خەوێک ببنێــت بەپیاوێکی روحانــی کاکەییەوە، دواتر کەمناڵی دەبێت، دەڵێت ئەوە روحی فلانە کەســە کەلەخەوما بینیومە، بۆیە ناوی ئەو مناڵە بەناوی ئەو پیاو چاکەوە دەنێن»[٧].

هەروەهــا لەشــوێنێکی دیکەدا لەســەر روح و دۆنایدۆن، بڕوای کاکەییــەکان وایە کەئینســان بەهــەزار و یەک دۆنــدا تێدەپەڕیوە، لەدواجاریشدا ژمارە ١٠٠١ روحەکە دەگاتە ئاسمان و دەبێتە نور، بەڵام جەســتەکەی وەکــو خۆی دەمێنێتەوە و لــەرۆژی ئاخیرەت هەڵدەســتێتەوە کەپێــی دەڵێــن (کرد و کــەرەم)[٦]. روحی ئینســان لەدابەزین و سەرکەوتندایە و ئەوانەی کەدەچنە بەهەشت، ئەوانەن کەلگڵ دروســت بوون، ئــەوان پێی دەڵێــن (زەردە گڵ). ئەوانەش کەپێیان دەڵێن هەفتەوانە، ئەو حەوت سەیدەن کەروحیان لەسجلی دەفتەرەکەی پیر موسێ نوسراوەتەوە.

■ پەیوەندی نێوان کاکەیی و زەردەشتی و ئێزیدی

هەموو ئاینەکان لەسەر بوونی یەکتاپەرستی خودا کۆکن و نکوڵی

لێناکەن، بـەڵام لەشـێوەی خوداپەرسـتیەکەیان جیاوازیان هەیە، ئەمە جگە لەوەی لەرووی کولتووری و پەرسـتگا و شێخ و پیر و پێغەمبەرەکانیان و کتێبەکانیان زۆر جیاواز لەیەکتر بیر دەکەنەوە، رەنگە خاڵی یەکەمی جیاوازیەکەیان، ئەو کتێبە بێت کەلەرێگەیەوە خودا دەپەرستن، سەرەنجام کتێبی پیرۆزی کاکەییە، ئاینی ئێزیدی کەبە (جیلوە و مەسـەفا رەش) ناسـراوە، خاڵی هاوبەشیان زۆرە لەگەڵ کاکەییەکان، وەکو لەبەشـی ئێزیدیەکان باسـمان کردووە، مەسـەلەی دانانی سـمێڵ و پیر و سەید و چینە جیاوازەکانی ئاین و خـودا پەرسـتی، هەروەها جـەم و جەمخانـە و دۆنای دۆن و کـەلام کەلەلای ئێزیدیەکان قەولی پێدەڵێن، لەبارەی سـمێڵ داناوە عەلی خوسـرەوی بەشـیعرێک وەڵامی ئەو پرسـیارە دەداتەوە و دەڵێ» سمێڵ نیشـانەی دەرەجەی یارە، سمێڵ لەجوملەی شەرت و قـەرارە». ئەمە لەکاتی سـوڵتان سـوهاکەوە بۆمـان ماوەتەوە کەفەرمانـە، ئێمـە بەرلە ٧٠٠ سـاڵ جەمعێکمان هەبـووە بەناوی جەمـی هەفتە، لەوانـە دووان ژن بووە کەرابـەر بوونە و حەوتی پیـاو، ئەوکات جیـاوازی ژن و پیـاو لەناو کاکەیی نەبـووە، پیاو سمێڵی هەبووە، ژنیش دەسماڵی سوور، بەڵام کەسایەتیان چوون یەک بووە و ژنیش وەکو پیاو خاوەن کەسایەتی خۆیان بوونە».

ئەوەی کەپەیوەنـدی نێوان کاکەیی ئێزیـدی پێکدەهێنێ، ئەوەیە کەشـێوازی رۆژوو گرتنیـان لەیـەک کات و سـێ رۆژە لەیـەک مانگدا، هەروەها شێوازی گێڕانەوەی چیرۆکی ئەفسانەی بوون و ئاینیـان وەکو یەکـە، بوونی جەم و جەمخانە، وەکو ئەو جەمایەیە کەئێزیدیەکان هەیانە، هەروەها ئەو جەمەی کەهەردوولا هەیانە و

ژنانیــش لەدەرەوەی جەمەکەن، چون یەکن و بەهەمان مەراســیم تێپەڕدەبــن. قــەول و کــەلام کەلەئاینی ئێزیدی هەیــە، لەنێو ئاینی کاکەیــی هەیــە و لەکاتــی مەراســیمە جیاوازەکانــدا دەخوێنــرێ. هەروەهــا جەژنەکانیشــیان بەیــەک دەچــێ و هەندێکیــان لەیەک کاتدایە. مەســەلەی هاوســەرگیری کەیەک ژن پێویســتە و تەلاق حــەرام کراوە، لەهــەردوو ئاینەکە وەکو یەکە، واتــە هەر پیاوێک بۆی هەیە یەک ژن بخوازێت و بەبێ هۆ بۆی نیە ژنی خۆی تەلاق بدات.

ئەوەش کەپەیوەندی بەئاینی زەردەشتیەوە هەیە لەگەڵ کاکەیی، ئەوەیە کەبڕوایەکی تەواوی هەندێکیان هەیە، ئەم ئاینە واتە کاکەیی و دەقــی ســەرەنجام، بەشــێکە لەکولتووری ئاینی زەردەشــتی و ئاڤێستای ئاینی زەردەشتی، بوونی پیاو لەنێو ئاینی کاکەیی وەکو ســەردار، هەروەهــا بوونی ســمێڵ وەکو رەمــزی پیاوەتی، لەنێو هەردوو ئاینەکە چون یەکن و جیاوازیان نیە.

■ قەول و کەلام

کاکەیــەکان وەکــو ئێزیدیــەکان قــەول و کەلامیــان هەیــە و نوســراوەتەو کاری پیێدەکەن وەکو دەقێکی پیرۆرز و بەشێکیشە لەدەقی سەرەنجام، بۆنمونە ئەم قەولانە بەشێکیان وەکو موعجیزە تەماشــا کراون و بینراون، وەختێک شــێخ عیسێ کاتێک دەیهەوێ بچێت بۆ زیارەتی مەککە، داوا لەسوڵتان سوهاک دەکات لەناوچەکە بمێنێتەوە، ئیدی شــێخ بەو مەرجە دەڕوات و کەشــکۆڵێک دەکاتە شانی، دەروێشەکانیشــی لەگەڵ شێخ خۆیان ئامادە دەکەن، بەلام ســوڵتان سوهاک دەچێتە ژوورەکەی خۆی و دەرگا لەسەر خۆی

دادەخات، بەباوكی دەڵێ» تۆ بڕۆ من لێرە دەمێنمەوە». ئیدی دەڕۆن و لەرێگە شوانێک دەبینن، شێخ داوا لەشوانەکە دەکات کەمەڕێکیان پێبدات بۆئەوەی گۆشتەکەی بخۆن، شوانەکە داواکەی رەتکردەوە و پێی دەڵێ بەبێ بەرامبەر بزنێکتان دەدەمێ، پاشان رێگە دەبڕن، کاتێک دەگەنە مەککە، دەبینن سوڵتان بەر لەئەوان گەیشتووە، لەو کاتەدا دەیبینن مەلایکە ئیزرائیل دادەبەزێتە خوارەوە، بۆئەوەی روحی شێخ بکێشێ، سوڵتان ئەمر دەکات دوایبخەن و دەڵێ» ئەوەڵ ببخشە بەگوناه شوانە... دووەم لاشەکەی بەرە و ئەویانە» دواتر دەگەڕێنەوە بۆ بەرزنجە و لەوێ خودا روحی شێخ عیسێ دەکێشێ و دەمرێ، ئیدی دوای مردنی باوکیان براکانی لەسوڵتان تورە دەبن و دەبێتە شەڕیان و بەناچار موڵکەکەیان دابەش دەکەن، سوڵتان جگە لە هەندێ شتی بەسیت بەولاوە هەڵناگرێ وەکو میراتی باوکی، ئەوانیش (فەرش و سفرە و قەدەرەکانی باوکی) یەتی، ئیدی براکانی بەناوی (بنیامین و داود و پیرمۆسێ و مستەفا داودان و دایکیان، دەمێننەوە و ئەو گوندەکە جێدەهێڵن، دواتر پرسیار دەکەن سوڵتان لەکوێیە، دەڵێن رۆیشت و هەموو شتەکانی باوکمانی برد، ئەوانیش پێیان دەڵێن، موڵکە گەورەکە ئەو بردویەتی و کەرامەتەکە دەستی ئەو کەوتووە، ئیدی بەسەرکردایەتی سیان لەبراکانی سوپایەک دروست دەکەن و بەدوایاندا دەڕۆن و لەوێ دەبینن لەئەشکەوتی (مەڕنۆ) لەناوچەی شارەزوور کوژراون»[٨].

■ سەرچاوەکان

١. الكاكاييه. دراسه انتنروبولوجيه للحياه الاجتماعيه. د. نوری یاسین هرزانی. معهد تراث الكوردی. ل٤٤

٢. نوسینی ن. ئیڤانۆڤا، وەرگێڕانی بۆ کوردی، ئاسۆ کەریم، ل٤٢ و ٤٣.

٣. پیرەوانی راســت، یارانی کوردســتان ئەهلی هەق. ئیڤانۆڤا. وەرگێڕانی بۆ کوردی. ئاسۆ کەریم. ل١٣١.

٤. پێڕەوانی راســتی، یارانی کوردســتان (ئەهلی هەق) ئیڤانۆڤا. ئاســۆ کەریم کرووپەتی بەکوردی، ل ٩٩.

٥. پێڕەوانی راستی، یارانی کوردستان» ئەهلی هەق» ئیڤانۆڤا، وەرگێڕانی بۆ کوردی. ئاسۆ کەریم. ل ٢١٤ و ٢١٥

٦. کاکایی، هەمان سەرچاوە پێشوو، ل ٧٨.

٧. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٧٨.

٨. کتێبی کاکاییە. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل ٤٥ و ل٤٦.

سابیئەی مەندائی

لەنێوان ئایین و نەتەوە

سابیئە یان سابیئەی مەندائی، کەمینە ئاینێکە لەعێراق و پێغەمبەر یەحیا زەکریا کەخاوەنی دەقی (کەنز رەبا) یە و لەسەرەتای سەدەی هەشتەمی زاینی بووە، واتە ساڵی ٦٨ م. یەکێکن لەو ئاینە کۆنانەی لەناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوونیان هەیە، هیچ زانیارییەکی دروست بۆ لەدایکبوونی ئەم پێغەمبەرە لەبەردەستدا نییە، «تەنها ئەوە نەبێ کەلێرەو لەوێ دەنگۆی ئەوەهەیە کەلەقودسی فەلەستین و لەکاهینێکی یەهودی لەدایک بووە»[1] هەروەها ناوی ئەم پێغەمبەرە لەهەریەک لەتەورات و قورئانی ئیسلام هاتووە، ئەوان بڕوایان بەیەکتاپەرستی هەیە و وەکو هەر کەمینە ئاینێکی دیکە، هەروەها بڕوان بەدوارۆژێک هەیە کەمرۆڤ لەرێگەیەوە پادشت و سزا وەردەگرێ، ئەوانەی کەباشە دەکەن لەم دونیا،

روحیـان دەچـێ بۆ بەهەشـت، ئـەوان کەخراپە دەکـەن روحیان دەچـێ بۆ جەهەنم، ئەوان خاوەنی چیرۆک و ئەفسـانەی خۆیانن کەناسـراوترینیان لەگێڕانـەوە و نوسـینەوەی و گوتنـەوەی ئەو ئەفسـانانە، پیاوێکـە بەناوی، هورمزی کـوڕی مەلا خدر و پیاوی روحانیشیان عەبدولستار جەبار حلوە.

■ **سەرچاوەی سابیئە**

وشـەی سـابیئە لەئارامـی مەندائیـەوە سـەرچاوەی گرتـووە، سـاب، بەمانـای (س، ا، ب) واتـە عاریف و سـۆفی، یـان غطس، واتە خۆشوشـتن لەئاوی لەبەر رۆیشـتوو، واتە روبار، هەر بۆیە هەڵگرانی ئەم بیروباوەڕە لەو شوێنانە نیشتەجێدەبن کە رووباری لێیـە، وەکو زۆنگاوەکانی خـوارووی عێراق و بەغدا لەنزیک دجلە و لەسـوریا لەنزیـک روبـاری فـورات، لەئێران نزیـک قەزوین و هەرشوێنێکی دیکە کەروبار نزیکی بێت، نیشتەجێ دەبن لەوێ.

بەقسـەی خۆیان ئەگەر شوێنێک سـابیئەی لێبوو، واڕێکەوتبوو کەروباریـش نزیکیان نەبوو بەهەر هۆیەکـەوە بێت، واتە هێزێکی سیاسـی دووریخسـتنەوە، یـان ئەگـەر چەنـد بنەماڵەیـەک یان بنەماڵەیـەک تـاک بوونـەوە لەکۆمەڵگەکـەی خۆیان لەشـوێنێک نیشـتەجێبوون کەروبـاری لێنەبوو، بەناچار سـروتێک دروسـت دەکـەن کەبریتیە لەحەوزێـک ئاو لەبەری بـڕوات و خۆیانی تێدا دەشۆن کەئەمە بەیەکێک لەگرنگترین سروتەکانیان دەژمێردرێت.

لەشـوێنێکی دیکەدا وشـەی سـابا، بەمانای پەرستنی رۆشنایی دێت کەلەئەسـڵدا پێشتر ئەسـتێرە و مانگ و خۆریان پەرستووە، هەروەک چۆن زۆربەی ئەهلی ئاینەکانی بەر لەناسـینی تەورات و

ئینجیل و قورئان و هتد، ئینســـان وێـڵ بوو بەدوای خودادا، ئیدی هەر دیاردەیەکی سەرسورهێنەریان ببینیبا لەسروشت، بەتایبەتی ئەستێرە و مانگ و خۆر دەیانپەرست و بەخودایان دەزانی.

وشـــەی مەنـــدا، بەمانـــای تێگەیشـــتوو، یـــان عاریف دێـت، واتە تەســـەووف لەرێگەی ئاینـــی حەقەوە، هەر بۆیە خۆیـــان بەئەهلی هەق دەزانن، ئەوان تێگەیشـــتوون کەتەنها بـــەو رێگەیە دەتوانرێ خوداپەرستی بکرێ، زۆریش دڵیان بەوە خۆش کردووە کەوشەی مەندا لەقورئانی ئیسلامدا هاتووە، وەک دانپیانانێک بەئاینەکەیان و پێەمبەرەکەیان کەیەحیا زەکەریایە.

■ جەوهەری ئاینی سابیئە.

جەوهەری ئاینی ســـابیئە، وەکو هەر ئاینێکی دیکەی دونیا چەند روکنێکی بنچینەیی هەیە و کاری پێدەکەن و ئەوانیش لەپێنج روکن واتە پرنسیپی بنچینەیی پێکهاتووە.

یەکەم: تەوحید، واتە یەکتاپەرستی و بڕوابوون بەخوای تاقانە و بێ هاوبەش، وشـــەی تەوحید لەدەقی کەنز رەبا لەزۆر ئایەتەکاندا باســـی لێوەکـــراوە، هەربۆیە لەیەکەم لاپـــەڕەی کەنز رەبا کەناوی خودا دەهێنێ، (باسم الحی العظیم)، واتە بەناوی زیندووی گەورە، بەومانایەی کەتەنها خودایە بەزیندووی دەمێنێتەوە.

دووەم: تەعمیـــد، واتە پاکبوونەوە لەپێناو خودا، ئەم وشـــەیە لە قورئانی ئاینی ئیسلامیشدا هاتووە، «صبغة الله ومن احسن من الله صبغة» هەروەها لەســـەر زاری مەســـیح لەکتێبی ئینجیلدا هاتووە «وبالصبغة التی بها تصبغ اصبغنی»

ســـێهەم: نوێژکـــردن: باوەڕدارانی ئەم ئاینە وەکـــو هەر ئاینێکی

دیکە نوێژی خۆیان هەیە و دەبێ نوێژبکەن، وەک هەر ئیمانداریێکی دیکــەی ئاینەکانی تر، دەموچاویان دەشــۆن و ئایەتێک دەخوێنن، دوو جار دەچەمێنەوە و سوجدە بۆ خودا دەبەن، پێویستە لەسەر هــەر ســابیئەیەکی نوێژکەر، جەســتەی پــاک بێــت و جلوبەرگی ســپی لەبەر بکات و ســەری داپۆشــێت. ئەو جلە سپیە پێی دەڵێن «الرستە». ئەمەش سیمبولێکە بۆ پاکیزەیی و روناکی بۆ ژیانێکی نــوێ. چونکە نیشــانەی کائینە روحانیەکان بــووە لەرابردوودا و ئەوان بەردەوامن لەســەر ئەو نەریتە و لاســایی باب و باپیرانیان دەکەنەوە.

چــوارەم: رۆژوو گرتــن: یەکێکــی دیکــە لــە روکنەکانــی ئاینی ســابیئە رۆژوو گرتنــە، وەک هــەر ئاینێکی تــر رۆژوو دەگرن و چەند جۆرە رۆژوو گرتنێکیان هەیە کەلەمانگە جیاوازەکانی ســاڵ وەک ســروتێکی ئاینی و بڕوایەک و فەریزەیەک لەسەریانە، بەڵام رۆژووەکەیان سوکترە لە رۆژووی ئیسلام و دوو جۆر رۆژوویان هەیە کەیەکێکیان گەورە و ئەودی بچووکی پێدەڵێن.

ا: رۆژووی گەورە: رۆژووی خودای پێدەڵێن، ئەم جۆرە رۆژوو گرتنــە بۆ ئــەوە نیە خواردن و خواردنەوە حــەرام کرابێت، بەڵکو رۆژوو گرتنەکە بەجەستە و ویژدان و عەقڵە، واتە قەدەغە کردنی جەســتەیە لەهەمــوو سێکســێکی حــەرام کراو و هەمــوو کارێک کەبەجەستە بکرێ و غەریزەی پێ دامرکێتەوە.

رۆژووی بچــووک: ئەم جۆرە رۆژوو گرتنە تەنها خۆپاراســتنە لەخواردنــی گۆشــتی ئــاژەڵ، هەروەها خۆ دوور خســتنەوەیە لە ســەربڕینی ئاژەڵ، ماوەی رۆژوو گرتنەکــە ٣٣ رۆژە و ناوبەناو

دەگیرێ و دابەشـــکراوە بەســـەر ٣٦٠ رۆژ لەســـاڵێکدا کەبەســـەر یەکەوە نیە.

پێنجەم: ســـەدەقە: ســـەدەقە یەکێکە لەئەرکەکانی خوداپەرســـتی ســـابیئە و دەبێ هەر کەســـێک خێری بەهەژارێک کرد بیپارێزێ و بەکـــەس نەڵێت و نهێنیەکە لەنێوان خۆی خودادا بهێڵێتەوە، چونکە خێرەکە لەوەدایە بەنهێنی بێت.

■ جەژنەکانی سابیئە

سەری ســـاڵی مەندائیەکان جەژنی گەورەی پێدەڵێن، (دهوا ربا) ئـــەم رۆژە دەکەوێتە ١ی شـــوبات، گوایە ئـــەو رۆژە باوکە ئادەم جەستەی لەلایەن خوداوە خوڵقێنراوە و لەمەلائیکە چۆتە دەرەوە و بووە بەئینسان، هەروەک ئەوەی کەلەئاینەکانی دیکەش چیرۆکەکە هاتووە دوای خواردنی گەنم یان سێوەکەی بەهەشت، ئیدی خودا ئادەم و حەوا دەردەکات لەبەهەشت و دەیان نێرێ بۆ سەر زەوی، ئەمە لەسفری تەکوینی تەوراتیشدا هاتووە، بەڵام ئەوان لە (٧ تاکو ١٠) مانگی ئاب سروتی خۆیان هەیە و مریشک سەردەبڕن.

جەژنـــی دووهـــەم. جەژنێکی بچووکـــە و بەجەژنـــی گوڵەکان و دەهوە هنینە ناسراوە، دوای ١١٨ رۆژ لەدوای جەژنی گەورە دێت و بریتیە لەدوو رۆژ یان سێ رۆژ، بۆنەکەش ئەوەیە کەخودا لەو رۆژانەدا جوبریلی ناردووە بۆسەر زەوی.

جەژنی ســـێهەم. ناوی بنجەیە و یان پێی دەڵێن (دەهوە بڕوانایا) لەپێنج رۆژ پێکهاتـــووە، دوای چوار مانگ لەجەژنی بچووک دێت، واتە لەدەیەی یەکەمی مانگی نیســـاندایە، ئەوان بڕوایان وایە خودا لەو رۆژانەدا دەرگای نوری خۆی دەکاتەوە و دوعای بەندە قەبوڵ

دەکات.

جەژنی سێهەم. جەژنی یەحیایە و پێی دەڵێن (دەهوە یان یەمانە) لەرۆژانی ٨ و ٩ ی حوزەیرانە و و گوایە ئادەم لەو رۆژەدا خۆی ششــتووە و هەر لەو رۆژەشــدا یەحیا لەدایک بووە و باشــترین رۆژانێکە کەمنداڵی تێدا بشۆرێت.

جەژنی شوشیان: جەژنێکە پێکهاتووە لەدوو رۆژ، ئەو رۆژانەش دەکەونــە ٦و٧ ی مانگــی شــوبات، یــان لەرۆژانــی ٢٥ و ٢٦ ی تەمموزی زاینی، ئەمەش بۆئەوەیە کەخودا لەدروســتکردنی ئادەم بووەوە، بۆیە لەلای سابیئەکان کەیف خۆشیە.

■ کەنز رەبا

کەنز رەبا کتێبی پیرۆزی ســابیئەکانە، ئەوان بەکتێبی ئاســمانی نــاوی دەبــەن و گوایە بــۆ پێغەمبەر یەحیــا زەکریــا دابەزیوەتە خوارەوە، ئەم کتێبە چەند چاپتەرێکی تێدایە، گرنگترینیان تەوحیدە، واتە یەکتاپەرستی، کەنز رەبا وشەیەکە بەمانای هەناسە و کتمان دێت، کتێبەکە ســەرەتا بەرێنووسی دەستی ئارامی نوسراوەتەوە، بەڵام نوســخەی رەسەنی مێژوویی لەبەردەســتدا نیە، بۆیە پشت بەو ســەرچاوانە نابەسترێ کەلەسەری نوسراوە و باس لەجۆری رێنووسەکەی دەکەن، بەڵام رێنووسەکەیان لەرێنووسی سۆمەریەوە نزیکە. ســفرەکانی ئەم کتێبە، واتە ئایەتەکانی کەنز رەبا، بریتیە لە تێگەیشــتنەکانی وشەی خودای گەورە و زانیاریەکانی بۆ ئینسان، چەند ســفرێک، واتــە چەند ئایەتێک هەیە پەیوەنــدی بەخوڵقاندنی عالەمەوە هەیە لەلایەن خوداوە کەبە ســتایلی پەخشــان و شــیعر نوســراوەتەوە، هەروەها مێژووی چیرۆکەکان، هەروەها حوکم و

ئەدەب وە فەلسەفەی نمونەکانی تێدا باس کراوە.

ئەم کتێبە بۆیەکەم جار لەزمانی ئارامیەوە لەلایەن پرۆفیسۆرێکەوە بەنـاوی (لیدز بارسـکی) وەرگێردراوەتە سـەر زمانـی ئەڵمانی، دواتر وەرگێردراوەتە سـەر زمانی عەرەبی، بەشێکیشـی بۆ سەر زمانی ئینگلیزی وەرگێردراوە، ئێستا بەزمانی عەرەبی لەمەنداکان و لەوەزارەتی ئەوقافی عێراقی و کوردسـتان هەیە و بەشـەرعی و یاسـایی ناسـراوە و قەدەغە نیە. کتێبەکە بەشێکی لەسەرەتاوە بەدروسـتی نوسـراوەتەوە و بەشـەکەی دیکـەی بەهەڵاوگێـری دەخوێنرێتـەوە، چونکـە نەزانراوە بۆچی بەو شـێوەیە چاپکراوە، مـن لەمبارەیەوە هیچ زانیاریەکی دروسـتم چنگ نەکەوت و هیچ مەندائییەکیش زانیاری زیاتری لەسەر نییە.

■ کەنز رەبا پێکهاتووە لەدوو بەشی سەرەکی

کەنـزی راسـت، ئەم بەشـە بریتیـە لەفێرکردن و وەسـیەت و ئاگادار کردنەوە و چیرۆکی دروست بوونی کەون و سەرهەڵدانی دونیا، لەسـەر لاپەرەی ئادەم و شـیتلی کوڕی ئادەم و دنانوخت و چەنـد چیرۆکێکی مەلائیکەتەکانی تێدایە بەیان کراوە، ناوهێنانی ئەو مەلائیکەتانە لەو شـێوەیە ناچێـت کەلەئاینەکانی دیکەی وەکو کریستیانی واتە مەسیحی، یان ئیسلام، یان ئێزیدی و هتد هاتووە، تەنانەت ناوەکانیش لەئاینەکانی دیکە نەناسراوە.

کەنز شـمال: ئەم بەشـە کۆمەڵێک تەرتیل و کۆمەڵێک چیرۆکی تایبەتـی تێدایـە کەگەڕانەوە و عروجی نەفس بـۆ هاوڵاتی بوونە، ئەوەی کەتێیدا عالەمی نوری لێهاتۆتە خوارەوە بۆسەر زەوی.

لەیەکێک لەچیرۆکەکاندا هاتووە، دنانوخت کەسـیفەیەکی وەهای

وەرنەگرتــووە بۆ پێناســەکردن، ئایا پێغەمبەر بــووە یان پیاوێکی ئاسایی، دەڵێ» زیندووم بینی کەلەئەزەلەوە زیندووە، کشتام بینی لەســەرەتاوە، مردنــم بینــی و ژیان و نورم بینــی، هەڵە و چاکەم بینــی، ئاوەدانی و وێرانیم بینی، نەخۆش و شــیفام بینی، پیاوێکی بەرێــزی شــێخم بینــی کەلەمێژبــوو لەنێــوان زەوی و ئاســماندا راوەســتابوو». تائێســتا ئەو قەولە نەزانراوە کێیە، وەکو رەشــید ئەلخیون دەڵێ» پێدەچێ ئەو پیاوە مەلائیکەی مەنداهیی بێت، بەڵام لەشــوێنێکی دیکــەدا دەڵێ، ئەو پیاوە ئیدریــس پێغەمبەرە کەکتێب دابەزیوەتــە خوارەوە یەکەکمجار بــۆ ئادەم بووە، دووەم جاریش بۆ ئیدریس بووە[٢]. ئەم بینینانەی کەلەزاری پیاوێکەوە لەکەنزا رەبا باسی لێوەکراوە، هەمان ئەو دیمەنانە بێت کەلەئاینەکانی ئیسلام و مەســیحی و زەردەشتی هەیە، لەئاینی ئیسلامدا میعراجی محەمەد پێغەمبەری ئیســلام هەیە، لەلای زەردەشــتیەت زەردەشت خۆی روحی چووە بۆ ئاســمان، لەئاینی کریســتیانیش روحی عیســای پێغەمبەر چووە بۆ ئاســمان، ئەوەش کەبنــاوی دنانوخت هاتووە، هەمــان ئــەو ئەفســانەیە کەلەئاینەکانــی دیکەدا هەیــە، بەوپێیەی کەهەموو ئاینەکان پشــت بەو ئەفسانانە دەبەستن کەدروستکراوە و لەدەقەکانیاندا هاتووە.

لەگــەڵ ئەوەدا کە کتێبــی کەنز رەبا باس لــەوە دەکات قورئانی ئیســلام نــاوی ســابیئە و پێغەمبەر یەحیــا زەکەریــای هێناوە و ئیســلامیش دانــی پێداناون، هەروەهــا لەهــەردوو ئایەتی الحج و مائیــدە ناویــان هاتووە بەم جــۆرە «ان الذین امنــو والذین هادوا زالنصــاری و الصابئین من الله والیــوم الاخر و عمل صالحا فلهم

اجرهم عنـد ربهم ولاخوف عليهم ولاهم يحزنـون» (ئایەتی الحج ١٧). لەئایەتێکـەی دیکـەدا هاتـووە «ان الذین امنـو والذین هادوا والصابئیـن والنصـاری و المجوس والذین اشـرکوا ان الله یفصل بینهم یوم القیامة ان الله علی کل شی شهید»(ئایەتی مائدە. ٦٩).

هەرلەمبارەیەوە خەیون دەڵێ» هەرکەسێک بەتەواوەتی قورئان بخوێنێتەوە، ئەو شوێنانەی کەباسی لەسابیئە کردووە، بەراوردی بـکات لەگـەڵ کەنـزا رەبـا، هەروەهـا فیقهی ئیسـلام و سـابیئە بخوێنێتەوە، دەبینـێ رێکەوتنێک هەیە لەنێوان هەردوو ئاینەکە»[٣]. ئەم قسـانەی خەیون لەکاتێکدایە کەزۆرن ئەوەانەی دەڵێن سابیئە و کتابەکەیـان، ئەسـڵی نیـە و قورئانیش لەگەڵ یەهود و نەسـارا باسی کردوون و بەکوفری زانیون.

■ **کتێبەکانی دیکەی مەندائی**

مەندائـی جگـە لەکتێبی کەنز رەبا، چەنـد کتێبێکی دیکەیان هەیە پشـتی پێدەبەسـتن و کاری پێدەکەن وەک پرنسیپێک بۆ مەراسیم و سـروت و نوێژ و خودا پەرستی و کولتووری تایبەت بەخۆیان کەبریتیە لەهەشت کتێب و بەشێکیان تەراتیل و سرود و مێژوون و بەشـێکی تریـان میتۆلۆژیایە و لەئەفسـانەی نێـو چیرۆکەکان دەچێت.

کتێبی یەکەم: در ئاشا ئاد یەهیا.

ئـەم کتێبە حوکـم و وەعـز و زانیاریەکانی پێغەمبـەر یەحیا و یۆحنایـە، واتە بـاس لەژیانی پێغەمبەر یەحیا دەکات لەسـەرەتای لەدایکبونیـەوە، بـاس لـەو تێگەیشـتنە دەکات کەخـودا لەرێکـە مەلائیکەی جوبریلەوە ناردویەتی.

کتێبی دووەم: سیدرا ئاد نیشماسا، ئەم کتێبەش چەند چیرۆکێکە دەربارەی دابەزینی جەستە بۆ رۆحی ئادەم، هەروەها لەم کتێبەدا چەنـد تەراتیـل و سـرودێکی تێدایە کەبۆ سـروت واتە تەقسـی تەعمیـدە و پاککردنـەوە بەکاردێـت، لەوکاتەی کەلەسـەر روبار خۆیان دەشـۆن، بەتایبەتی جەژنی برۆنایا کەلە هەمان رۆژەکانی مانگی ئادارە و کورد پێی دەڵێن نەورۆز.

کتێبی سێهەم: حەران کوێسا. ئەم کتێبە دیوانێکە کەباس لەمێژووی سـابیئە دەکات، هەروەک ئـەوەی کەمێژووەکەی دەگەڕێننەوە بۆ بەر لەمەسیح و گوایە لە ٤٠٠ ساڵ بەر لەهاتنی مەسیح لەژاپۆنەوە ئاینەکە هاتووە و دواتر پەراگەندەی ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بووە و گەشەی کردووە بەتایبەتی لەفەلەستین و میسر و بەشێکی کیشوەری ئاسیا، بۆیە لەعێراق بەکەمینە ناسراوە.

کتێبـی چوارەم: ئەلقەلسـتا. ئەم کتێبە بریتیە لەچەند سـرودێک کـە بۆ کاتـی هاوسـەرگیری بەکاریدەهێنن، وەختێـک پلەدارێکی روحانـی بەپلەی تەرمیـزە دوعاکەیان بۆ دەخوێنـێ لەگەڵ چەند سـفرێکی تایبەت بەهاوسەرگیری لەکتێبی کەنز رەبا و شەرعیەت بەهاوسـەرگیریەکە دەدات، هەروەک چۆن لەئاینەکانی کریستیانی و ئیسلام، قەشە و مەلا هاوسەرگیریەکە شەرعیەت پێدەدەن، بەڵام ئـەوەی مەندائـی جیاوازی هەیـە و دەبێ تەقسـەکە حازر بێت و دەبێ لەشوێنێک بێت کەئاوو قامیشی لێبێت، ئەگەرنا مارە بڕینەکە نابێت.

کتێبی پێنجەم: ترسر ئەلف شەیالە. ئەم کتێبە دیوانێکە بریتیە لە حەوت بەش، قسە لەسەر هەڵەی ئەو کاهینانە دەکات کەلەرابردوودا

گوناهیان کردووە و چارەسەریشی بۆ دەدۆزێتەوە، بەپێی هەندێک یاســا کەتایبەتە بەمەندائیەکان، هەروەها چەند پرســیارێکی تیدایە سەبارەت بەفەلسەفە و لاهوتی مەندائی.

کتێبــی شەشــەم: نیانی ئاد رەهمی. ئەم کتێبــە تایبەتە بەدوعا و سەڵاوات لەکاتی فەرمی و نافەرمی بەکاردێت.

کتێبی حەوتەم: نیانی ئاد مصیبتا. بۆ کاتی مەراســیم و تەعمیدە بەکاردێت واتە کاتی خۆشووتن لەروباردا.

کتێبی هەشتەم: حەڕان کوێسا. ئەم کتێبە کۆمەڵێک دیوانە لەیەک بەرگدا کەپێکهاتووە لەفەلسەفە و میتۆلۆژیای مەندائی.

پێدەچێ ئەو هەشــت کتێبەی کەلەســەرەوە هاتووە، لەنوســینی پیــاوە روحانیەکانــی ســابیئە بێــت، نەک ئــەوەی کەپاشــماوەی دەستنووسەکانی یەحیا زەکەریا.

■ پلەی روحانی

کۆمەڵێــک یــان پلەبەنــدی روحانیەت هەیــە لەنێو ســابیئەکان، هەریەکێک لەو پلانە بەپێی پرنســیپی تایبەتی ئاینەکە و وەسیەتی یەحیا زەکەریای پێغەمبەری مەندائیەکان دانراوە و پەیڕەو دەکرێ، کەبریتیە لەمانەی خوارەوە.

ئەلرەبی: واتە مامۆســتای حەق، ئەم پلەیە کەس پێی ناگات جگە لە یەحیا زەکەریا کەبەر لە٢٠٠٠ ساڵ پێی گەیشتووە.

رەشــیما: واتە ســەرۆکی گەل: ئەویش تەنها سەرۆکی تایەفەی مەندائیە کە شێخ ستار جەبار حلو وە لەبەغدا دادەنیشێ.

کەنز برا : ئەم پلەیە واتە کوڕی کەنز، کەســێکە تەواو لەئاینەکە تێگەیشــتووە و دەتوانێ تەشریع و فەتواو شــیکردنەوەی سفری

ئایتــەکان و وتــە و مانا تایبەتــەکان بدات، هەر ئــەم پلە رۆحانیە بەرپرسە لەتەواوی سروتەکانی مەندائی.

تەرمیزا: ئەم پلەیە بۆ پیاوێکی ئاینیە بۆی هەیە مەراسیم دیاری بکات، هەر ئەویشــە دەتوانێ منالّەکان فێر بکات چۆن بەپێی کەنز رەبـا و پرنســیپەکانی ســابیئەی مەندائی خودا پەرســتی بکەن و رێبازەکە بەرنەدەن.

شــکەندا: پلەیەکە پێی دەڵێن یاریدەدەری ئاینــی کەپیاوانی ئاین فێــرە ئەدائی ســروتیان دەکات و بەبێ ئەو هیچ ســروتێکی ئاینی ناکرێ. هەروەها دەبێ بەکۆمەڵێک ســروتا بچێت و لەلایەن چەند پیاوێکــی ئاینیەوە هەڵبژێردرێ و ماوەی هەفتەیەک لەســروتەکان بــەردەوام بێــت. جلی ســپی لەبەر بکات و بۆ مــاوەی ٦٠ رۆژ لە تەنهایی واتە لە عوزلەدا (خەڵوەت) بژی و دەبێ دارێک بەدەستەوە بگــرێ و جلەکــەی لەحەریر بێت. نابێت لەگــەڵ خەڵک نان بخوات و تەمەنی لە ٢١ ســاڵ بەرەو ژوور بێت و دەرچووی قوتابخانەی ئاینــی ســابیئەی مەندائی بێــت، نابێ هیچ نەخۆشــیەکی هەبێت و جەســتەی نەکەموکورِی تێدا بێت و نەئەندامێک لەلەشی زیاد بێت، دەبێ رۆشــنبیریەکی گشتی هەبێت و رۆشنبیریەکی باشی هەبێت لەئاین و کولتووری سابیئەی مەندائی.

■ ئاو

ئــاو ئەو کەرەســتەیەیە کە ســابیئەکان بەگرنگــی دەزانن، نەک لەبــەر ئەوەی بەبێ ئاو ناکرێ ئینســان بژی واتــە بۆ خواردنەوە و خــواردن و هتد بەکار دێــت، بەڵکو گرنگیەکەی ئەوەیە کەئەوان بەسەرچاوەی خۆشوشتن و پاکبوونەوەی دادەنێن، واتە (التعمید)

چونکــە لەلای ئــەوان ئاو ســەرچاوەی پاکبوونەوەیــە لەگوناە و غەڵەت کەلەدونیادا ئینسان دوچاری دەبێت، هەربۆیە لەو شوێنانە دەژیــن کەروباری پێدا تێپەڕدەبێت، هــەروەک ئەوەی کەلەئوردن و فەلەســتین و میســر لەنزیک روبارەکانن، یــان لەعێراق لەنزیک ئەهوارەکانی خواروون، ئەگەر لەشــوێنێکیش ئاوی روبار نەبوو، بەناچار حەوزێک دروســت دەکــەن و بۆ خۆ پاککردنەوە بەکاری دەهێنــن، ئاوەکە دەبێت ئاڵوگۆڕی بەســەردا بێــت و بگۆڕێ، واتە ئاوەکــە مەنــگ نەبێت، پاکبێــت و دووبــارە نەبێتــەوە و لەبەری بــڕوات، ئەم تەقســە بەکۆمەڵ دەکرێ، ئەگەر کەســێک تاک بۆوە لەکۆمەڵەکەی خۆی، لەســەریەتی بەهەر شــێوەیەک بێت بیکات و نزیک ئاو بژی، یان ئەو حەوزە دروست بکات.

■ قامیش

پیرۆزی بوونی قامیش لە کولتووری ئاینی سابیئە، لەوێوە هاتووە کەســابیئە کۆنەکان لەشوێنێک نیشــتەجێبوون کە قامیشی لێبووە و چیغیان دروســت کــردووە، واتە ژورێکیان لەقامیش دروســت کردووە، ئەو قامیشە ئێستا لەبنکەکانی مەندائی لەهەموو شارەکان و ماڵەکانی بنەماڵەی ســابیئە بۆ شوشــتنی مردوو و هەروەها بۆ هاوسەرگیری نێوان کوڕو کچ بەکاردێت، یان ئەوەی سروتەکانی دیکەی مەندائی تێدادەکەن.

قامیش وەکو ســروتێک بۆ هاوســەرگیری بەکاردێــت و کراوە بەکۆشــکێکی شــەفاف و بــۆ کــوڕ و دەچێتە نێو ئــەو قەفەزەوە، کچەکەش دەچێتە ژوورێک کەبەتارای سپی داپۆشراوە و لەوێ لەو ژوورە بوکە چاوەڕێ دەکات تاکو تەرمیزە، واتە پیاوێکی روحانی

کەنازنـــاوی پلەی روحانی ئاینەکەیە، ئەو بۆی هەیە مەراسـیمەکە بەڕێبخات، مارەیان لەیەکتر دەبڕێت و دەبێ هەردوکیان واتە بوک و زاوا سـوێند بخۆن، ئەو سـوێند و دوعایـەی کەتەرمیزە بۆیان دەخوێنـێ ئیدی لەوێ لەلایـەن پیاوی روحانـی تەرمیزە تەراتیل دەخوێنرێ و هاوسەرگیریەکە دیاری دەکات و دوعایان بۆ دەکات، دواتر کچەکە مارەی لەکوڕەکە دێت و ئاهەنگیان بۆ دەگێڕن.

لەنێـو سـابیئەکان هاوسـەرگیری یەکێکـە لەروکنەکانـی ئاین، بۆئەوەی وەچەیان زۆر بێت، هیچ کەسـێکیش بۆی نیە ژن بێنێت، یان شـوو بکات لەتایەفەیەکی دیکە ئەگەر سابیئە نەبێت، هەروەها وشـەی تەڵاق و لێکجیابوونەوە نیە و بەگونـاە لەقەڵەمدەدرێت و عەزابی دونیایی و قیامەتی دێتە سەر. ئەم پرنسیپانە لەلایەن یەحیا زەکەریاوە وەکو یاسـا و کولتوور و روکنی ئاینی دانراوە و نابێ کەسێکی مەندائی لابدات لێی.

■ شوهرەتی کارەکانی مەندائی

مەندائیـەکان لەدێر زەمانەوە کاری دەسـتی تایبەتیان بۆخۆیان هەڵبژاردووە، لەوانـەش گرنگترین کار زێڕەنگەریە کەبەو نازناوە زۆربەیـان شـوهرەتیان وەرگرتـووە و بۆتە لەقەبـی زۆربەیان، هەروەها کارێکی دیکەی دەسـتیان بریتیە لەسەنعەتی ئاسن، واتە دروسـتکردنی داس و چەکوچ و خاکەناس و هتد، واتە سـەنعەتی سەرەتایی کەزۆربەیان دروستکردنی کەرەستەی جوتیاری بووە،

ئەوان لەهەر شارێک بووبن لەرابردوودا کەسەنعەت بەو خێراییەی ئێسـتا گەشەی نەکردبوو، خەریکی سەنعەتی کاری دەستی بوونە و ئێسـتاش وەکو کارێکـی پیرۆز تەماشـای زێڕەنگەری دەکرێ،

چونكە كەسـێكی رۆحانی وەكو شـێخ هورمزی كوڕی مەلا خدر كەلەسـاڵی ١٨٦٥ زاینـی چۆتە بەغدا و لـەوێ خەریكی ئەم كارە بووە و ئیدی بۆتە بەشێك لەكولتوور و دابونەریتی سابیئەكان.

■ **جەژنەكانی سابیئە**

سابیئە لەساڵێكدا چوار جەژنیان هەیە

جەژنـی یەكەم: بەجەژنـی (البنجە او البرونایە) ناسـراوە، ئەمە جەژنی دروست بوونی دونیایە بەگیانلەبەر و بێگیانەوە،

جەژنی دووەم:

جەژنی سێهەم: جەژنی لەدایك بوونی مادیە، جەژنێكی گەورەیە، چونكە واناسراوە كە لەمرۆژەدا زەوی و ئاسمان و خۆر و مانگ و ئەسـتێرەكان لەشـەش رۆژدا دروسـت بوون و ئەمە بەیەكەم رۆژی ساڵی مەندائی دەناسرێ.

جەژنی چوارەم: جەژنی گەشەسەندنە، ئەم جەژنە بچووكە، بۆیە بەجەژنـی بچووك دانراوە چونكـە جوبرائیل مەلائیكە لەو رۆژەدا دابەزیوە و شـەڕی لەو شـەیتانانەدا قەتیس كردووە كە فەسـاد دەهێننە سەر زەوی، خوا لەو رۆژەدا فەرمانی كردووە كەرووەك بچێنـن و هەمـوو شـتێكی لەپێناو ئادەم ئامادە كردووە بۆ سـەر زەوی.

جگە لەجەژنەكان، چەند بۆنەیەكی دیكە هەیە سـابیئە مەراسیمی تێدا دەكەن، لەوانەش مەراسیمی ئەبو هەریسەو تۆبەیە. ئەم رۆژە لەسـەرەتای مانگی شـەش دێـت، رێكەوتەكە لـە رۆژی ١٧_١١ زاینی خواردنی هەریسـە ئامادە دەكرێ، ئەم مەراسـیمە بەقەولی سـابیئەكان نـوح كردوویەتی، ئـەوەش بۆئەوە بـووە كە بەهۆی

زریانەوە مردوون. لەم مەراسـیم و بۆنەیەدا سرودێک دەخوێنرێ کەئەمە دەقەکەیەتی

طوبى لمن وهب   فانة لماجور
طوبى لمن كسا   فيكسا اربعة من نور
طوبى لمن انقذ اسيرا   فيستقبلة رسل النور

ئەمە لەکەنز رەبا هەیە.

■ دەرفش

دەرفش بەو ئاڵایە دەوترێت کەلەسەر خاچێکە و چڵە زەیتوونی بەسەرەوەیە و سیمبولی مەندائیەکانە، بریتیە لەهەمان ئەو خاچەی کـە کریسـتیانەکان بـە سـیمبولی خۆیانی دەزانـن و کاتی خۆی مەسـیح پێغەمبەری پێی لەخاچ دراوە، بەڵام لەلای سابیئەکان ئەو خاچە بریتیە لە دووداری راست و چەپ و بەسەریەوە پارچەیەک قوماشـی حەریری سپی بەسـەرا دراوە و لەسەری خاچەکە چلە زەیتونێک هەیە کە مانای ئاشتی دەگەێنێ و پەیوەندی بەلەخاچدانی مەسـیحەوە نیە کـە پێی بگوترێ کولتووری نزیک لەکریسـتیانی، بەڵام بەشـێک لەکریستیانەکان و قەشـەکان پێیان وایە کەسابیئە لەئەسڵدا مەسیحین و دواتر خۆیان جیاکردۆتەوە لەو ئاینە.

■ سنووری جوگرافیای سابیئە

سـابیئەکان بۆخۆیـان وای ئیدیعـا دەکەن کەبەئەسـڵ عێراقین، بەمانایەکـی دیکە میزۆپۆتامیای کوردی کە بە (بلاد مابين نهرين) ناسـراوە، سـەلماندنیش بۆ ئەمـە ئەوەیە کەتقوس واتە سـروتە ئاینیەکانیان، نزیکایەتی هەیە لەگەڵ سـروتەکانی بابلی و ئەکەدی و نبتـی لەعێراق، بەڵام ئەوەی کەدەڵێن لەئوردن و فەلەسـتینەوە

سـەرچاوەیان گرتووە، مەسـەلەکە تەنهـا پەیوەنـدی بەروباری ئوردنەوە هەیە، بەڵام سـەرەنجام ئاینەکـە و تائیفەکە لەعێراقەوە گەشـەیان سـەندووە بەرەو فەلەسـتین و سـوریا و میسر، هەر بۆیەش ئەو شـوێنانە بەهەند وەرگیراوە، لەبەر ئەوەی لەهەر سێ وڵاتەکـە روبار و ئـاوی پێدا تێپەڕ دەبێـت و ئەوانیش گرنگیەکی لەرادەبەدەر دەدەن بەئاو کە تەعمیدە، یان خۆیان تێدا دەشۆن.

ئـەم ئاینە بەشـێوەیەک لەشـێوەکان لێڵی تێدایـە و نهێنیەکانی ئاشـکرا نەکراون، وەکو هـەر ئاینێکی دیکەی کەمینـە کەلەعێڕاق و کوردسـتان هـەن، مێژووەکەیـان هـەژارە و کۆنەکراوەتەوە و کەمترین باسـی لەسـەر نوسـراوە، هەر بۆیە کەم کەسـی عێراق هەیە ئاینەکە بناسـێ، هەروەک چۆن ئاینی مەسـیحی و ئیسـلام ناسراوە و زۆرترین خەڵک بەئاشکرا سەر بەو ئاینانەن و سروت و پەرستاگا و کولتووری خۆیان مومارەسە دەکەن.

بەپێی چەند سەرچاوەیەکی دیکەی مێژوویی، مەندائیەکان لەساڵی ٧٠ زاینی لە ئۆرشەلیم کۆچیان کردووە، ئەمەش بەهۆی ئەوەبووە کە دوچاری زوڵم بوونەتەوە لەلایەن یەهودیەکانەوە، دواتر بەرەو فەلەسـتین رۆیشـتوون، ئەم کۆچکردنەش لەژێر سـایەی مەلیک ئەردوان، یان ئەرتبانوسی سێهەم بووە کەحوکمڕانی یەکەمی ئەو سەردەمە بووە.

لەنیوەی سەدەی حەوتەمی زاینی بۆیەکەم جار لەئەوروپا ناسران، ئیدی دەست دەکەن بە لێکۆڵینەوە لە ئەڵمانیا و لەلایەن پرۆفیسۆر لیدزبارنسـکی، ئەوەی کە هەڵسـا بە وەرگێرانی کەنز رەبا، دواتر پیاوێکـی ئینگلیـزی بەناوی لیـدی دراور بوو، کە بـۆ ماوەی ٤٠

ســـاڵ کاری لەسەر کردووە، بۆیە توانی زۆربەی دەستنووسەکان وەرگێــڕێ بۆ زمانی ئینگلیــزی، ئەمە جگەلەوەی کەموناقەشـــەی زۆری لەســـەر وەرگێرانەکە دروســـتکردووە کەلەکتێبی الادیان و المذاهبی رشید خیون هاتووە.

زۆربـــەی مەندائیـــەکان لە ناوەڕاســـتی عێراق دەژیـــن، لەوانەش شـــارەکانی بەغدا و بەسرە و میســـان و کوردستانیش لە هەولێر و ســـلێمانی و کەرکـــوک چەندیـــن خێزانیـــان هەیـــە و دەتوانـــن موماەرەسەی سروت و کولتووری ئاینی خۆیان بکەن، بەڵام خۆیان دەرنەخســـتووە تاکو دوای روخانی رژێمی بەغدا لەســـاڵی ٢٠٠٣، چونکە ترساون لەوەی دوژاری زوڵم و ستەمی مەزهەبی و ئاینی ببنـــەوە و یاســـایەکیش نەبووە بەرگریان لێبـــکات، یاخود ئەوەندە زۆربـــن بەرگری لەمافی خۆیان بکەن تاکو موماەرەســـەی ئاینی خۆیان بکەن وەک هەر ئاین و مەزهەبێکی دیکەی عێراق.

■ میتۆلۆژیای مەندائی و ئەفسانەکانی

وەکو پێشـــتر باســـمان کـــرد کەئاینی ســـابیئی تەواو پشـــتی بە ئەفســـانە و میتۆلۆژیا بەســـتووە، یەکەمین ئەفسانەش کەلەهەموو ئاینەکانـــدا هەیە، چیرۆکی دروســـتکردنی کەون و کائیناتە لەلایەن خوداوەندەوە کەلە حەوت رۆژدا تەواوی کردووە.

لەســـەرەتاوە خاڵق، واتە خودا، پێنج مەلائیکەی دروستکردووە، ئـــەوکات شـــەوەزەنگ و تاریـــک بووە دونیـــا، ئەوانیـــش (کرون) کەســـەروەریانە، (ئەشـــدووم) و (کاف و کافـــان) و (هاغ و ماغ) و (زارکـــی و زارکانـــا) و (زارتـــی و زارتانـــا) کافـــان و ماغئەو دوو مەلائیکە مێینەیەن کەسەروەرەکەیان تەواو دەکەن.

مەلائیکە زێوا ســەرچاوەی ژیانە، نوری لێهەڵدەســتێ و دەیدات بەخۆر و مانگ، ئەمەش بەهۆی چوار ئەستێرەوەیە کە ناوەکانیان (ئەرهوم هێی، وزیف هێی، کوڕی هێی، شــوم هێی) لێرەدا وشەی هێی بەمانای ژیان بەکارهاتووە.

■ **دروست بوون و زریان**

مەندائیەکان بڕوایان بە کائین سام هەیە یەعنی خوداوەند ئەوەی کــە حوکمی دونیــا دەکات و نامرێ. «٣٦٠ کائینات هەیە. ئەوانەی کــە زۆر گرنگیان هەبــووە، ماردی ئەدربۆســا خودایەکی گەورە بــووە، هەیبەل زیــوا کە ژنێکی خواســت بەناوی روهــە، لەچینی حەوتەمی سەرەوە و لەتاریکیدا بوو، دواتر ئەو ژنەی لەژێر سایەی پاسەوانێتیدا جێهیشت، دواتر منالّیان دەبێ و ژیان بەردەوام دەکەن و منالّەکان پرســیار دەکــەن بۆچی هاتووینە ئــەم دونیایە، روهە وەڵامدەداتــەوە کــە مەلائیکەتێک هەبوو بەناوی شــدوم نزیکترین مەلائیکەت بووە، ئور جەستەیەکی گەورەی هەبووە، هاواری کرد و دونیــای هەژان و هیبەل زیو لە مەشــونی هەبــوت بوو»[٤]. بەم شێوەیە چیرۆکی ئەفسانەی ســەرەتای دروستبوونی بەشەریەت درێژە دەکێشێ.

■ **ژن لەئاینی مەندائی**

لــەلای مەندائیەکان ئــادەم کەپیاو بووە لەقوڕ دروســت کراوە، حەوا لەجەســتەی ئادەم دروســت بووە، بەو پێیە بێت ژن لەپیاو پاکتــرە و لەمبارەیەوە قەولێکیان هەیــە دەڵێ» ادم من گین اهوە، هــوە زوی من کان ادنافشــی اهوت» مانــای ئەوەیە ئادەم لەخۆڵ دروستکراوە و حەواش لەجەستەی ئەو بووە، بۆیە پاکترە[٥].

ئەم قەولەی کەلە حیکایەت و ئەفسـانەکانی سابیئەی مەندائیەوە هاتووە، جگەلەوەی کەهاوچەشنی هەمان ئەفسانەیە کەلەئاینەکانی دیکـەدا هەیە، بەڵام لەلای ئەوان ژن بەرچاووتر دەبینرێت و پلەی ئاینیشـیان هەیە و لەمەنداکانیان بەرپرسیارێتیان هەیە و دەتوانن لەبارەی مێژوو و پرنسیپەکانیان قسەبکەن و ڕێورەسمە ئاینیەکان بەڕێوەبـەرن و پلەی ئانیشـیان هەیە و لەلایەن شـێخی گەورەوە وەریدەگرێ، بیلام ئەم حاڵەتە بۆ هەموو ژنێکی سابیئە نەهاتووە، بەڵکـو بۆئەوانەیـە کەژیانیان تایبـەت کردووە بـۆ خزمەتکردنی ئاینەکەیـان و لەمەنداکان کاردەکەن، سـەلمێنەرێکی دیکە ئەوەیە کەوەختێک سروتەکانیان بەڕێوەدەبەن، ئەوەیە کەلەکاتی مەراسیمی (غگس) واتە خۆشوشتن لەرووبارەکاندا بەجلێکی سپی نەدیمانەوە بەشـداری دەکەن لەگـەڵ پیاواندا و هیچ بەکـەم خۆیان نابینن و پیاوانیش بەو چاوەوە تەماشایان ناکەن.

نمونەیەکی دیکە ئەوەیە کەتەڵاق لەلای سـابیئە نییە و فرەژنیش قەدەغەکراوە، یەکسانیەکەش لەتەسبیحی چوارەمی (کەنز رەبا) وە هاتووە کەتایبەتە بەخۆبەدوور گرتن لەخراپە و ئەخلاقی خراپ و دەڵـێ» پیاوان دەبێ خۆیان بەدوور بگرن لەو ژنانە و ژنانیش بۆ ئـەو پیاوانە، ئەگەر ئەمە نەکەن دەچنە نێـو تاریکییەوە». کەئەمە دەلیلی بەیەکسانی تەماشاکردنی ژن و پیاوە.

■ سەرچاوەکان

١. لمحات عن اديان العالم. ترجمە: صادق عبد علی الرکابی. ل٣٦٦.
٢. الاديان و المذاهب بالعراق. رشيد الخيون. ل ٢٨
٣. الاديان و المذاهب بالعراق. رشيد الخيون. ل ٣٥
٤. ئەليدی دراور، اساطير و حکيات شعبيی صابيئة، ترجمة، نعيم بدوی و غظبان رومی ل ١٣ و ١٤
٥. الاديان و المذاهب بالعراق. رشيد الخيون. ل ٢٤

ئەرمەن

لەنێوان نەتەوە و مەزهەبی کریستیانیدا

ئەرمەنەکان بەشێکی دیکەن لەکەمینەی نەتەوەیی، ئەوان ئەوەندەی خۆیان بەکەمینەیەکی نەتەوەیی دەزانن، ئەوەندە خۆیان بەکەمینەیەکی ئاینی نازانن، چونکە کێشەی ئاین لەکوردستان و لەهەر شوێنێکی دونیا نەماوە و یاساغ نییە. بەتایبەتی دوای ئەوەی کەلەیاسا و پرنسیپەکانی نەتەوە یەکگرتووەکاندا مافی کەمینەی نەتەوەی پارێزراوە.

کێشەی هەرە سەرەکی ئەوەیە کەنەتەوەی ئەرمەن لەگەڵ ئەوەدا کەسەر بەئاینی کریستیانین، خۆشیان بەرۆشنبیر و پیاوە روحانیەکانیانەوە، کۆک نین لەسەر مێژوویەکی زانستی و رەگوریشە و هاتن و سەرهەڵدانیان کە لێکۆلەر بتوانێ پشتی پێببەستێ، چونکە بەر لەوەی سەر بەئاینی کریستیانی بن،

نەتەوەیەک بوونە لەدەرەوەی ئاسیا و ناوچەی رۆژهەڵات بوونە، بەتایبەتی کوردستان، بەڵام بۆچوونی جیاجیا لەسەر بوونیان و شێوەی ئاین و خودا پەرستیان و پەرشوبڵاوبوونیان بەسەر رۆژهەڵات و رۆژئاوا و ئێران و هتد هەیە، ئەمەش دوو مانای هەیە، یان ئەوەتا ئەرمەنەکان بۆخۆیان کۆچەری بوونە کەزۆربەی لێکۆڵەرەکان کۆکن لەسەری، یان ئەوەتا ستەم و زوڵمی ئاینە باڵادەستەکانی دیکەی وەکو ئیسلام و یەهودی، پەرشوبڵاوی کردوونەتەوە بەسەر ناوچە و وڵاتان و کیشوەرەکاندا دابەشبوون، «توێژینەوەکان ئەوەیان سەلماندووە کە ئەرمەنەکان نزیک بە٤ هەزار ساڵ بەرلەزاین، لەگەڵ نەتەوە ئارییەکانی دیکەدا لەباکورەوە بەرەو باشوور کۆچیان کردووە ناوی ئەرمەن لەوشەی ئەرامنەوە هاتووە کەبەمانای (دراوسێ) دێت، لەساڵی ٥٥٠ بەرلەزایین، مێژوونوسی (یۆنانی هیکاتۆس) وشەی ئەرمەینۆی بەکارهێناوە کەلەو وشەیەی ئێستا زۆر نزیکە»[١].

■ هاتنی ئەرمەن بۆ کوردستان

بوونی ئەرمەنیەکان لەکوردستان، لەسەرەتادا لەناوچەی بادینان سەلمێنراوە، گوایە پێشتر بەرلەوەی بکەونە ژێر دەستی ئیسلامەوە، بەرلە ١٥٢ ساڵ لەگوندی ئافزریک نیشتەجێبوون کەپیاوێک بەناوی (باکۆز) پێشەوایەتی کردوون و شەش برای هەبووە، ئەوان خەڵکی ناوچەی (سیل و نزورای) تورکیا بوونە، لەدوای هێرشی عوسمانیەکان هاتوونەتە ناوچەی زاخۆ، ئەوکات هەموویان بنەماڵەی چوار برابوون و بەهۆی ستەمەوە ناچار بوون بمیننەوە لەناوچەکە و دواتر لەجەنگێکدا نزیکەی ١٥ پیاویان لێدەکوژرێ،

پاشان دەگەڕێنەوە گوندی گەزنەخ، ئیدی میری ناوچەکە زەوی و زاری ناوچەکە بەسەر ئەو چوار برایەدا دابەشدەکات، ئەمە دەبێتە هۆی مانەوەیـان لەناوچەکە، دواتر سـەنەدیان بۆدەکرێ و لەنێو قامیشێک دەیپارێزن و تائێستاش ماوە و وەکو دەڵێن لەلای ژنێکە کەبەدایکی وارتان ناسراوە و ئێستا لەسوید دەژی.

«پاشـای ناوچەکـە شـەوێک دەچێتـە ماڵـی یەکێـک لەبراکان و دەبینـێ جـل و بەرگی کوردی پیاوان کەناسـراوە بە (شـاڵ و شـەپک)، هەڵواسـراوە بەدارەوە، دەپرسێ ئەو جل و بەرگە چیە؟ ئەوانیـش دەڵێن «ئەوە جل و بەرگی پیاوانە و بەشـێکە لەعادەتی ئێمە و ناسـراوە بەشـاڵ و شەپک»، پادشا دەڵێ» من دەمەوێ و حەزم لێیەتـی و بەدیاری بێت یان بەزۆر هەر دەیبەم»، ئەوانیش بەناچار دەڵێن «فەرموو پێشکەشت بێت»، پاشان ئێوارێ خاوەنی جلوبەرگەکـە دێتەوە ماڵەوە دەبینێ شـاڵ و شـەپک کەبەدارەوە هەڵواسـرابوو نەمـاوە، لەبەرامبـەر ئەمەدا وەکـو کاردانەوەیەک کەناچاریش بووە قەبوڵی بکات، توڕە دەبێت، پاشـان پێی دەڵێن» پاشـا بردوویەتـی و دواتـر جێگیـر دەبـن لەناوچەکـە و ژن و ژنخـوازی لەنێـوان ئەوان واتـە ئەرمەنی و کوردەکان دروسـت دەبێت، ئەم حاڵەتـە دەبێتە هۆی توڕەبوون و ناوچەکە جێدەهێڵن و دەچنە ناوچەی سـلیڤانی و لەوێ کچێکی ئەرمەن مارە دەکات، دواتر دەبن بە بەشـێک لەکولتووری کوردی»[٢]. بەڵام پەیوەیسـت بوونیان بەئاینی کریسـتیانی و نەتـەوەی خۆیان، هەر لەکولتوور و ریسـاکانیان دیارە، بۆیە ئێستاش بەنەتەوەیەکی جیاوازی وەکو سـریانی و ئاشوری و کلدانی خۆیان دەناسێنن، ئەمەش لەیاسا و

دەستووری کوردستان و عێراقیش دانی پێدانراوە.

■ سنووری جوگرافیای ئەرمەن

ئەرمەن وەکو نەتەوە لەزۆربەی وڵاتانی دونیا هەن، جگەلەوەش جوگرافیایەک هەیە بەناوی ئەرمەنستان و دەکەوێتە قەوارەی یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو، پێشتر ئەرمەنەکان بەپێی ئەوەی نەتەوەیەک بوونە لەکوردستانەوە نزیک بوونە و پێکەوە ژیاون، سنوورەکەیان تێکەڵ بەیەکتر بووە، « ئەرمینیا سەرزەمینێکی کوێستانی بەرزە، لەباکورەوە دەگاتە دەریای رەش، لەرۆژئاواوە دەگاتە بانی ئەنادۆڵ، لەباشورەوە دەگاتە میزۆپۆتامیا، لەرۆژهەڵاتیشەوە هاوسنوورە لەگەڵ دەشتی قەفقاز و دورگەی ئازەربایجان، ئەم جوگرافیایە هەرێمێک دەگرێتەوە کەلەنێوان درێژایی جوگرافیایی ٣٧ و ٥، ٤٧ پلەی رۆژهەڵات رۆژئاوا ٣٧ و ٥، ٤١ پلەی باکوردایە، یەکەیەکی جوگرافی سروشتی پێکدێنێ، بەپێی بانگەشەی ناسیونالیستە ئەرمەنیەکان رووبەرەکەی ٦١٩٨٤٠ کیلۆمەتر چوارگۆشەیە، ئەم سەر زەمینە پردی نێوان رۆژهەڵات و رۆژئاوایە، جادەی ئاوریشم لەرۆژهەڵاتی دوورەوە بۆ رۆژئاوا بەناو ئەم وڵاتەدا دەرباز بووە، بەرزترین کێوی ئەرمنستان ئاراراتە (دیارە ئەم هەرێمە هەمان هەرێمە کەگەلی کورد داوای دەکات و تێیدا زۆرینەشە و ناوی کوردستانە، واتە شار یان خاکی کورد) ئەرمەنیان بەئارارات دەڵێن ماسی گەورە، ٥١٥٦ مەتر بەرزە، بەکێوەکەی تەنیشتی دەڵێن ماسی بچووک کە٣٩١٤ م بەرزە، کێوەکانی تری ئەرمەنستانیش بریتین لە(ئاراگاتس لەقەفقاس) کە٤٠٩٥ بەرزە، هەروەها (بیوراکن) هەیە کەلەباشوری رۆژئاوای ئەم بانەدا هەڵکەوتووە، هەندێک لەچەمە

گەورەکانی ئاسیای ڕۆژئاوا، لەکوێستانەکانی ئەرمینیاوە سەرچاوە دەگرن، وەکو دیجلە و فورات و ئاراس و چەمی کۆرا»[٣].

تائێـرە ئەوەی کەپەیوەندەی بەشـوێن و سـەرچاوەی بوون و سـەرهەڵدانی ئەرمەنـەوە هەیـە، بەپێـی داتـا و ژمارە باسـمان لێوەکرد، بەڵام باسـەکەی ئێمە لەبەر ئەوەی کەتەنها ئەرمەنەکانی کوردستانی باشـوور دەگرێتەوە، پەلوپۆ ناهاوێتە نێو باسی دیکە و جوگرافیـای دیکەی دەرەوەی کوردسـتان، تاکو قسـە لەسـەر چۆنیەتی و سـەرهەڵدانی ئەرمەن بکەین لەسەراسەری دونیا، ئەم باسـە لەگەڵ قەشە سەبری کە قەشـەیەکی کریستیانی بەرەسەن ئەرمەنیـە و لەعەینـکاوە دادەنیشـێ، موناقەشـەمان کـرد و هیچ زانیارییەکـی زیاتری نەخسـتە پاڵ ئەو مێـژووەی کەئەرمەنەکان پێناسـەی دەکەن و تەنها ئەوەندەی گـوت» ئەرمەن نەتەوەیەکن لەکوردسـتان و سـەر بەئاینـی کریسـتیانین و بەئەسـڵ خەڵکی ناوچەکەن».

■ **جینۆسایدی ئەرمەنەکان**

ئەگەرچـی زۆر لەمێژووناسـان و ڕۆژنامـەی کوردسـتان کەبەدرخانیـەکان وەکو زمانحاڵی کورد لەسـەدەی نۆزدە دەریان دەکرد، باس لـەوە دەکەن بەهۆی نزیک بوونی هەردوو نەتەوەی ئەرمـەن و باڵادەسـتی دەسـەڵاتی عوسـمانیەکان لەناوچەکـە، هەردوولایـان تێـوەگلاون بەجینۆسـاید کردنی یەکتـر، بۆنمونە سـەفەویەکان هەردوو نەتەوە ڕەوانەی ناوەڕاسـت و خوارووی ئێـران کردووە، زۆرجار بەپێی لێکۆڵینـەوە مێژووییەکان ئەرمەن قەتڵوعـام کـراون، ئەمـەش لەوێوە هاتـووە گوایـە ئەرمەنەکان

ویستوویانە دەسەڵاتی سولْتان (عەبدولحەمید) لاواز بکەن، ئیدی ئەوەبوو کەلەساڵی ١٩٠٩، ٢٥ هەزار ئەرمەنی لەشاری ئەدەنە کەوتنە بەر هەڵمەتی کۆکوژی لەلایەن عوسمانیەکانەوە، « ئەو خاڵە هاوبەشەی نێوان سولْتان عەبدولحەمید و لاوانی تورک، ناوەندی یەکێکیان پێکهاتبوو لەئەنجومەنی راوێژکارانی کۆشک و دووەمیشیان حزبێکی پلانگێڕی بوو لەئاستێکی بالآدا، لەنێو فیرقەی ئیتیحادو تەرەقی کاریگەرییەکی بەرچاوی هەبوو، لەهەردوو خاڵەکەشدا توانیان دەوڵەت بخەنە ژێر رکێفی خۆیانەوە، بەتێپەڕبوونی کات رەوشی ئەرمەنەکانی ژێر دەسەڵاتی ئیمبراتۆریەتی عوسمانی و تێکچوونی رێکەوتنی نێوان تورک و ئەرمەنیەکان، هاوکات بوو لەگەڵ لەدایک بوونی میللی گەرایی کەلەنێو فیرقەی ئیتیحاد و تەرەقی پەسەندکرابوو». هەروەها لەمەش گرنگتر لەنێو چەند ساڵێکدا د. بەهادین شاکر و محەمەد نازم و زیاگۆک ئاڵپی کەئیدۆلۆژیستی ئیتیحاد و تەرەقی بوون، دەیسەلمێنن کەلەشەڕی جیهانی یەکەمدا بەئەندازیاری سەرەکی ئەرمەنیەکان ناسراون، ئەو کۆکوژییە دڕندانەیە لەساڵی ١٩١٢ لەمەکەدۆنیا پەیڕەوکرا، ئەمەش بووە جێگەی نارەزایەتی هاولآتییە کۆنە عوسمانیەکان و رۆم و سرب و بولگاریا و ناکۆکیەکانی خۆیان وەلانا کەلەسەر مەکەدۆنیا هەیانبوو، ئیدی لەنێو چەند هەفتەیەک سوپای عوسمانیەکان شکستیان هێنا و دەسەڵاتیان لەناوچەی باڵکان کۆتایی هات، بەڵام لەناوخۆی تورکیا، لەساڵی ١٩١٣ فیرقەی ئیتیحاد و تەرەقی بەکودەتایەک توانیان دەسەڵاتی عوسمانیەکان کۆنترۆڵ بکەن[٤].

■ بەمەسیحی بوونی ئەرمەن

زۆربـــەی گـــەلان و دەوڵەتـــان بەشـــداریان لەبڵاوکردنـــەوەی ڕۆشنبیری هەبووە، حسیەکان لەناوەڕاستی ئەنادۆڵ سەریانهەڵداوە، ئیمبراتۆریەتێکی گەورەیان بونیاتنا کەناوی «حاتوشا» بوو، ئەمە لەســاڵەکانی (١٢٠٠_٢٠٠ لەدایک بوونە) دواتر کۆنترۆڵی باکوری ســوریایان کرد، ئیدی بنکەی جەماوەریان پەرشوبڵاو بووەوە بۆ وڵاتی فەراعنەکان و داگیر کردنی بابل لەساڵی ١٥٣٠ لەسەردەمی شــوبیلیولیما لەســاڵی (١٣٤١_١٣٨٢) دواتــر دابەشــبوونە ســەر چەند مەملەکەتێک، وەکو حیســیە بچووکەکان و بەئیمبراتۆریەتی ئاشوری کۆتایی هات، ئاشوریەکان دەگەڕێنەوە بۆ شاری ئاشور کەنزیکی شــاری موســڵە و هاوکاتە لەگەڵ سەردەمی مەملەکەتی ئور ســومەریەکان، ئەم مەملەکەتە لەسەدەی نۆزدەی بەر لەدایک بوون بووە کەلەســەر دەستی ئیلیوشــوما لەساڵی (٢٠٨٨_٢١٠٤) دامەزراوە»[٥]. ئەم مێژووە بۆئەرمەنەکان ساغ نەبۆتە کەئایا لەدوای دروست بوونی ئەو دەوڵەتە هێرش بۆسەریان بوون بەمەسیحی، یان ئەوەتا خۆیــان ئینتیمایان کردووە، بەڵام پیدەچێ ئەرمەنەکان لەدوای ئەو مێژووەوە بووبن بەکریستیانی، چونکە بەرلەوان هیچ کەنیســە و پەرســتگایەکی لەو جۆرەیان نەبووە کەئێســتا هەیانە، یــان ئەوەی هیچ ئاین و کتێبێکی دیکەیان نیە کەدەســتنووس یان قەولێــک هەبێ، بیســەلمێنێ پیش بوونیان بە کریســتیانی ئاینێکی دیکەیان هەبووە.

بەر لەوەی رووبکەنە ئاینی مەسیحی، ئەرمەنەکان بتپەرست بوون، خواوەندە بەناوبانگەکانی ئەرمینیا بریتی بوون لە (ئارامازد، ئاناهید،

ئاسـتقیک، ڤاهاگن)، گەلێک شـوێنەوار لەئەرمەنسـتان ماونەتەوە کەنیشـانەی بتپەرستی ئەم نەتەوەیەن، بۆنمونە پەرستگای گارنی لەجوگرافیای کۆماری ئەرمەنسـتاندایە، یەکێک لەو شوێنەوارانەیە کەهەندێـک تایبەتمەنـدی شارسـتانی هێلینیشـی هەڵگرتـووە، لەسـەدەی یەکەمی زاینیەوە پەیامئاوارە مەسیحیە سەرەتاییەکان بۆ برەوپێدانی ئاینی مەسیح رویانکردە ئەرمەنستان، پارتۆ قیمۆس و تادیـۆس لەبانگەشـە کەرانی سـەرەتایی ئاینی مەسـیح بوون کەبۆخۆیان بەشاگردی مەسیح لەقەڵەمدراون، ئەم کەسانە لەلایەن بتپەرستانی ئەرمینیاوە کوژراون و دواتر لەکوشتارگاکانیاندا چەند کڵێسـەیەک بونیاتنراوە، بەڵام رەوتی گەشەسەندنی ئاینی مەسیح لەئەرمینیا تاسەدەی سێهەمی خایاند»[٦].

پێدەچێ ئەرمەنەکانیش وەکو هە ر نەتەوەیەکی دیکەی ناوچەکە دوچاری کێشە بوون، بۆ نمونە دابەشبوونە بەسەر دوو مەزهەبی جیاواز، مەزهەبی گریگۆری و کاسۆلیکی. « گریگۆری لەسەدسالی یانزەهەمی رابردوو سەریهەڵداوە و دواتر گەشەی کردووە و بەنێو ناوچەکانی کوردسـتاندا دابەشـبوونە، ئیدی لەسـەدەی حەڤدەی زاینـی بووە بەئاینی فەرمی، ئەمانە زیاتر لەشـارەکانی موسـڵ و هەولێر و هەندێ شوێنی دیکە کەبریتین لەچەند خێزانێک، مەزهەبی کاسۆلیکی کەپەیڕەوانی سەر بەکەنیسەی ئەسقۆفیایەن و لەساڵی ١٧٠٨ لەماردینی سەر بەتورکیا دامەزراوە»[٧].

■ **نوێژی ئەرمەن**

ئەرمەنی سـێ دان لەرۆژێکدا نوێژدەکـەن، دانی بەیانی کاتژمێر هەشت و دانی ئێوارە کاتژمێر سێ و دانی شەوانیش دوو نوێژی

دیکە دەکەن، بەڵام ئەم نوێژە بەئارەزووە و دەتوانن لەکاتی دیکەدا بیکەن.

تێکستی نوێژەکە بەعەرەبی نوسراوە، ئەم داتایە قەشە سەبری درکاندوویەتی و ئەو بۆکێشەی زمانی دایکی ئەرمەنەکان گەڕاندییەوە و گوتی» چونکە زمانی دایکیان بیرچۆتەوە بەهۆی ئەو کارەساتانەی بەسەریاندا هاتووە». ئەمەش تێکستی نوێژەکەیە.

«ابانا الذی فی السموات
لیتقدس اسمک
لیات ملکوت
لتکن مشیئیتک کما فی االسماء کذلک علی الارظ
خبزنا کفانا اعطنا الیوم
واغفرلنا ذنوبنا کما نغفر نحن ایظا للمذنبین الینا
ولاتدخلنا فی تجربة
لکن نجنا من الشریر
لان لک الملک و القو والمجد
الی الابد. امین».

■ مەراسیم و مردوو ناشتن لەلای ئەرمەن

ئەرمەنەکان وەکو کریستیانەکانی دیکەی کوردستان و دونیا، مردوو لەگۆڕستان دەنێژن و دواتر دەیبەنە کەنیسە و لەوێ (دێر هایر) کەپیاوێکی روحانیە، ئینجیلی لەسەر دەخوێنێ و بەگوێیدا دەچرپێنێ و لەخوا دەپاڕێتەوە و بۆی، بەر لەوەی خۆڵ بەسەر مردووەکەدا بکرێ و لەگۆڕەکەدا داپۆشرێ، هەندێ کەس لەئامادەبوان و کەسوکاری مردووەکە، مشتێک خۆڵ

بەســـەر مردووەکەدا دەکەن، مردوو لەسەر پشت رادەکشێنرێ و دەستەکانی لەسەر ســنگی دەخەنە سەر یەکتر، سەری لەرۆژئاوا و پێیەکانی روو لەرۆژهەڵات دەبێ، ئەمە بەشێک لەنەریتی مردوو ناشتنە لەلای ئەرمەن.

■ سەرچاوەکان

١. ئەرمەنۆسایدی، سەدەیەک لەپەیوەندی نێوان کورد و ئەرمەن، مامەند رۆژە. ل١٥ و ل١٦.
٢. ئەرمەنیەکانی باشــوری کوردستان، لێکۆڵینەوەیەکی مەیدانی. د. عەبدوڵڵا غەفور کۆلیژی ئاداب زانکۆی سەلاحەدین. ساڵی ٢٠٠٨
٣. ژمارە ٣گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی کوردستان، ل ١١٧.
٤. « قۆناغەکانــی کۆکــوژی ئەرمەنــەکان لەمێــژوودا، د. ڤاهاکــن دادریان، وەرگێرانی، هەوار ئیسماعیل، گۆڤاری واتە ژمارە. ٣. ساڵی ٢٠١٠.
٥. العلوییــن. اصحــاب دین جدید ام طریقە تصوف او مدهب سیاســی لعصر العولمە. تالیف ابراهیم الداقوقی. تقدیم فلكدین كاكایی. ل ١٦٤
٦. ئەرمۆنســاید ســەدەیەک لەپەیوەندیەکانی کــوردو ئەرمینیا، مامەند رۆژە، ل٣٢ .
٧. ئەرمەنەکانی باشــوری کوردســتان، لێکۆڵینەوەیەکی مەیدانی. د. عەبدوڵڵا غەفور. کۆلێژی ئاداب زانکۆی سەلاحەدین. ساڵی ٢٠٠٨».

هەققە و ئەهلی هەق

مەولاناخالید و تەریقەتی نەقشبەندی

هەققە بەرلەوەی ببن بەبزووتنەوەیەکی جەماوەری، کەمینەیەکی دیـار و بەرچـاو بوون لەنێو خەڵکی موسـڵمان، چونکە شـێوەی خوداپەرسـتی و رێورەسـم و نەریتیـان جیاوازبـووە، بۆیە هەم بەڕاسـتی کەمینە بوونە و قسەیان لەسەر کراوە، هەم بۆخۆشیان خۆیان بەکەمینە زانیوە، بۆیە هەمیشە وەکو کاکەییەکان هەندێکیان پێکـەوە ژیـاون و هەندێکیـان کەپەڕاگەنـدە بوونـە، نەیانتوانیوە بەتەنها بژین لەترسـی تانـەی خەڵک، بەڵام کەمینەکـە نەئاینیە و نەنەتەوەیی.

هەققە یان ئەهلی هەق، جۆرێکی دیکەی ئەهلی هەقە، بەو مانایەی کەلەسەر بنچینەی ئاینی ئیسلامەوە سەرچاوەی گرتووە، نەک ئەو ئەهلی هەققەی کەکولتوور و ئاینی خۆیان هەیە و هەندێکیان پێیان

دەڵێــن عەلەوی، یان عەلی و الله، هەڵبەت عەلی و الله کارێکتەری عەلی کوڕی تالیب بەپیاوانی ئەفسانەیی و روحی خودایی تەماشای دەکەن، هەروەک ئەوەی کەکریستیانەکان تەماشای عیسای کوڕی مەسیح دەکەن.

هەققــە، رێچکەیەکە لەســەردەمی ســەدەی ١٨ لەلایــەن مەولانا خالیدەوە وەکو رۆشنبیریەک و جۆرێک لەخودا ناسی و تەسەوف هاتۆتــە کوردســتان « مەولانــا خالید کــوڕی ئەحمــەدی کوڕی حوســێنی عەشــیرەتی ناســراوی جافی میکایلیە، لەســاڵی ١١٩٣ کۆچــی کەدەکاتە بەرامبەر بەســاڵی ١٧٧٩ زاینی لەشــارۆچکەی قەراخی ســەر بەشاری ســلێمانی لەدایک بووە، لە١٢٤٢ کەدەکاتە ١٨٢٧ زاینــی لەشــام کۆچی دەوایی کــردووە، خوێندنی مەلایەتی لەســەر دەســتی مەلاگەورەکانــی ناوچەی بابان تــەواو کردووە، بــۆ وەرگرتنــی تەریقەت چووە بۆهیند و لەوێ لەســەر دەســتی (شــا عەبدوللەی بیهلەوی) تەریقەتی وەرگرتووە کەئەو کات شــا عەبدولله خاوەنی تەریقەتەکە بووە، دواتر بۆ ئیرشــاد گەڕاوەتەوە بۆ کوردســتان، پاشــان بەهۆی ناکۆکیەوە لەگەڵ میرەکانی بابان، بەیەکجاری کۆچ دەکات و دەچێتەوە بۆ شام»[١].

ئەم تەریقەتە نەقشــبەندیە و ئیرشادە و بڕوایان بەزیکر هەبووە لەخانەقــا و لەســەر کاریــش، بۆیــە لەگــەڵ خانەقاکانــی دیکەی نەقشــبەندی لەهەورامان و بــارزان پەیوەندیان هەبــووە، چونکە ســەر بەیەک رێچکەی خودا پەرســتی بوونە و جیاوازیان لەگەڵ تەریقەتــی قادری هەبووە و ئێســتا هەیانە، بــەڵام جیاوازیەکەیان لەگەڵ ئەوانیشــدا، لەوێدایە کەتەنها خەریکــی زیکر نەبوونە و بۆ

قیامەتی دوای دونیا کاریان نەکردووە، بەڵکو لەپەنا خودا پەرستی، لەسەر ئەرزی واقیع کاریان بۆ یەکسانی و عەدالەت کردووە، یان ئەوەی بڕوایان بەهاوپشتی هێزە سیاسیە نیشتیمانیە یەکسانی خوازەکان هەبووە، بڕوایان بەتوانای تاکەکەس هەبووە، بڕوایان بەیەقین هەبووە بەرامبەر بەبوونی خودا و جۆری پەرستنی یەکتایی، واتە (التوحید).

■ **سەرهەڵدانی هەققە**

دوای ئەوەی مەولانا خالید هەردوو تەریقەتی نەقشبەندی و قادری وەکو رۆشنبیریەکی نوێی ئاینی لەهیندستانەوە دەهێنێتە کوردستان، لەوێ شێخ ئەحمەدی سەردار دەناسێ لە شەدەڵە و دواتر بەرۆشنبیرییەکە ئاشنا دەبێت و تەریقەتی نەقشەبەندی لێوەردەگرێ، شەدەڵە کەشوێنی یەکەمی ئەو تەریقەتەیە، گوندێکە دەکەوێتە ناوچەی سورداش و نزیک گوندی سەرگەڵووە، کەبەدۆڵی جافایەتی ناسراوە و ناوبانگی رۆیشتووە و خانەقای گەورەی هەققەکانیش هەر لەو گوندە بووە، بەڵام ئێستا خانەقا لەوگوندە نەماوە و لەگوندی کەلکە سماقی سەر بەشارۆچکەی دوکانە و شێخ هاوڕێ سەرپەرشتی ئەو خانەقایە دەکات و تائێستا پاشماوەی ئەو پیر و دەروێشە متەوسووفانەی لێیە کەلەپەنجەکانی دەست تێپەڕنابن، بەڵام ئەوانەی کەبڕوایان بەو تەریقەتە و پاشماوەی خاوەن تەریقەتە هەیە، سەردانی خانەقا و شێخ هاوڕێ دەکەن و جەژن و بۆنەکانیان لەرێوڕەسمێکدا بەسەر دەبەن.

ئەگەرچی شێخ سەردار یەکەمین کەس بووە ئەو تەریقەتەی وەرگرتووە، بەڵام سەرەتا نەناسراوە لەنێو خەڵک، دواتر شێخ

قادر کەبەشــێخ قادری سوور ناســراوە، تەریقەتی داوە بەخەڵک، پاش ئەویش شــێخ رەزای عەســکەری تەریقەتــی داداوە، ئەویش شــێخ محەمەدی ئەڵڵایی کردووە بەجێگری خۆی، لەدوای ئەویش شــێخ مستەفای حاجی شــێخ رەزا تاساڵی ١٩١٥ تەریقەتی داداوە و هەر لەو ســاڵەدا کۆچی دوایی کردووە، لەسەر وەسیێتی حاجی شــێخ مســتەفا پاش ئەو شــێخ مەلا ئەحمەدی گەڵنێری، تەریقەتی داوە و ســاڵی ١٩١٩ کۆچی کردووە، پاش ماوەی ســاڵێک شــێخ عەبدولکەریمی شــەدەڵە لەساڵی ١٩٢٠ دەستی کردووە بەئیرشاد و خەڵکێکی زۆر لەناوچەی سورداش و مەرگە و میرزا رۆستەم و بەری کۆیە و ناوچەی ئاغجەلەر و شــوان تەریقەتیان وەرگرتووە و بــوون بەموریدی ئەم تەریقەتــە کەجیاواز لەتەریقەتی قادری و بریتیە لەزیکر و تەهلیلە، تەنها خانەقایان هەبووە و هێند تەقوایان کردووە بەهێنانی وشــەی (هەق هەر هەقی خوایە)، ئیدی وشــەی (هــەق) بۆتــە وێردی ســەر زاری هەمــوو هەققــەکان و بەهەققە ناوبانگیان دەرکردووە»[٢].

■ حەمە سوور پیاوە یاخیەکەی هەققە

حەمە ســوور پیاوێکی مســکێن بوو، پێشــتر گاوانی ماڵی شێخ عەبدولکەریمی شــەدەڵە بووە، پاشان لەگەڵ سۆفی و موریدەکانی تــردا تەریقەتــی وەرگرتــووە، بەڵام وەکــو دەگێڕنــەوە پیاوێکی زیــرەک بووە و ئەو رۆشــنبیریە ئاینیەی هــەرز کردووە و زوتر لەموریدەکانی تر تێیگەیشتووە، بەوجۆرە وردە وردە دەردەکەوێت، چونکە دەکەوێتە موناقەشــە لەگەڵ شــێخی گــەورە، دواتر دەبێتە یەکێک لەپێشــەواکانی هەققە، بەڵام بەشێوازێکی تر کەشەریعەتی

لەفەرهەنگەکـە کردۆتـە دەرەوە کەئـەوە یەکێکـە لەجیاوازیـە جەوهەریەکانی حەمەسوور لەگەڵ خودی تەریقەتەکە.

حەمەسـوو خەڵکـی لای ناوچـەی ئـالان و سـیوەیلی ناوچەی شـارباژێر بووە، کوڕێکی نەخوێنەوار بـووە، دوای ئەوەی خۆی بەمورشـیدی تەریقەتی هەققە و نەقشـبەندی دەزانێ و لەشەدەڵە جیادەبێتـەوە لەسـەر تەریقـەت و شـەریعەت کەلەگـەڵ شـێخ عەبدولکەریـم موناقەشـەیان دەبێـت، دوور دەکەوێتەوە و بانگی سەربەخۆیی دەکات و کۆمەڵێک خەڵکیش بەدوای دەکەون، ئەوان پێش ئەوەی شـەدەڵە بەجێبهێڵن، سـندووقێکیان دروست کردوو پوڵێکی زۆریان کۆکردەوە، ئەوەبوو چاخواردن و جگەرەکێشـان و هێنا و جل و بەرگی سادە و ساکاریان لەبەر دەرکرد و ریشیان دەهێشتەوە و خۆیان جیاکردەوە لەهەققە راستەقینەکە.

دوای ئـەوە حەمەسـوور لەگەڵ کۆمەڵێک هەققـە و مورید و و سـۆفی، شـەدەڵە جێدەهێڵێ دەچێتـە گوندی کڵاوقوتـی ناوچەی ناوشـوان و لەوێ شـوێنێک دروست دەکەن و ژن و پیاو پێکەوە بەهاوبەشـی دەژین، ئیدی سیسـتمەکەیان دەقاو دەق کە برایەتی و هاوبەشـی و عەدالەت وەکو خـۆی پراکتیک کردووە، بۆ نمونە کارەکانی رۆژانەیان دابەشکردووە و هەرکەسێک بەکارێک هەڵساوە و کاری ئەویتـری نەکـردووە، ئیدی کەسـێک قەزوانـی چاندووە بەحوکمـی ئەوەی قەزوان چاندن یەکێک بووە لەو سـەرمایەیەی کەبیریـان لێکردۆتەوە، چەند کەسـێکی تر قەزوانیـان کردووە و پاکیـان کردۆتـەوە، هەندێکی تر کردویانە بەتەزبیح، کەسـێکی تر بردویەتی بۆ شار و فرۆشتوویەتی، پاشان بەو پارەیە کەرەستەی

تایبەت و جل وبەرگ و خواردەمەنی پێکرپیوە کەبۆهەموان چوون یەک واتە(یەکسان) بووە، ئەوان رەفتارێکی جودایان دروست کرد لەگەڵ هەققەکانی تر کەســەر بەخانەقای مامە رەزا بوون، ئەویش ئەوەبــوو کە بەپێچەوانەی هەققەکانی ســەر بەمامــە رەزا، ژن و ژنخوزاییان نەکرد، بەو پێیەش منداڵیان نەدەبوو، چونکە خێزانیش هەبوایە منداڵیان نەدەخستەوە، ئەوەبوو دوای مردنی حەمە سوور ئیــدی هێواش هێــواش کەمبوونەوە و دەمردن و دواکەسیشــیان لەساڵی ١٩٨٨ لەچەمچەماڵ کۆچی کردو رەچەڵەکیان نەما.

بەڵام شــێخ هاوڕێ دەڵێ» حەمە ســوور ســندوقی هاوبەشــی دروســت کردووە، تەنها ئەو جیاوازیەشــی هەبــووە و هیچی تر، ئەگەرنا خاوەنی تەریقەتەکە شــێخ عەبدولکەریمی شــەدەڵە بووە، خانەقاکەشــی لەخانەقــای مامــەڕەزا و پێش ئەوانیــش بچووکتر بــووە». بــەڵام پێدەچێ ئەو جیابوونەوەیەی حەمە ســوور لەگەڵ شــێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە، تەنها مەســەلەی ئاینداری و خودا پەرستی و جیاوازیەکانی تر نەبووبێت، بەڵکو لەوە دەچێت هێزێکی سیاســی لەپشــتەوە بووبێت، چونکە مامەڕەزا پەیوەندی بەهێزی سیاسی و نیشتیمانپەریەوە کردووە، بەپێچەوانەوە حەمە سوور و حەمەسووریەکان هیچ ئینتیمایەکی سیاسیان نەبووە، ئەمە یەکێکی دیکە لەخاڵی جەوهــەری جیاوازیەکان کەنەهەققەکان خۆیان و نە کەسانی شرۆڤەکاری ئەم بوارە باسیان نەکردووە.

■ شۆڕشی یارەلی

مامەڕەزا بــەو پێیەی کەبزووتنەوەکــەی دژی ناعەدالەتی بووە کەدەرەبەگ جوتیاریان دەچەوساندنەوە، ئیدی مەلاکان هەم وەکو

ئــەوەی دژی ئــەو تەریقەتــە بوونە، هەم وەکو ئــەوەی لایەنگری دەرەبــەگ بوونــە، بۆیە دژایەتــی مامەڕازایان کــردووە، دژایەتی کردنەکــەش زۆر لایەنی هەبــووە، یەکەم ئەوەبــووە کەهەققەکان بەهێناوەی ئەو رستەیەی کە لەقورئان هاتووە و دەڵێ «اتقی لربک حتی یاتک الیقین». نوێژو رۆژوویان نەگرتووە و زۆر جیاوازبوونە لەئیســلامی ئاســایی، هەروەها دژایەتی دەرەبــەگ و حکومەتیان کردووە و سیستمی هاوبەشیان هەبووە بۆژیان، ئەمە لەئیسلامدا نیــە، بۆیــە دژایەتیەکە دوولایەنە بــووە، یەکەمیــان نەریت بووە، ئەویتر سیاسەت، بەمەش مەلاکان و دەرەبەگ زیانیان لێکەوتووە و پێیان خۆش نەبووە کەخەڵک هۆشیار بێتەوە، لەمبارەیەوە شێخ هاوڕێ کە کوڕی گەورەی کاکە حەمەیە و ئێســتا بزووتنەوەکە و خانەقا دەباتە ڕێوە لە گوندی کەلکەسماق جێگیرە و دەڵێ» مەلاکان مەزبەتەیــان لەمامەڕەزا کرد لەلای حکومەتی ئــەوکات، ئەوەبوو لەلایەن حکومەتی ئەوکاتی عێراق دەســتگیر کرا، ئیدی لەبەرامبەر ئــەم کارە، هەمــوو هەققەکان لەهەمــوو ناوچەکانی کــە نفوزیان هەبــووە، کاردانەوەیــان هەبــوو و هەروەها هەڵوێســتیان لەدژی دەســتگیر کردنی مامەڕەزا دەربڕی، بــەرەو کەرکوک بەڕێکەوتن و حکومەتیش لەترســی ئەو لێشــاوە خەڵکەی کە لەخۆپیشــاندان هێرشی سیاسی دەچوو، ترسا و بەناچار مامەڕەزای ئازاد کرد«. ســەبارەت بــەوەش کەبەدارەقوڵە ناســراون، خەڵــک دەگێڕنەوە کــەدوای دەســتگیر کردنی مامە رەزا لەلایــەن حاکمی ئەوکاتەوە، هەققــەکان بەدارێکی بچووکــەوە کەلەکوردیدا پێــی دەڵێن(داری کوڵ) ئیدی بەو دیاردەیە ناسران بەدارە قوڵە.

■ پەیوەندی نێوان هەققە و بزووتنەوەی نیشتیمانی

دوای ئەوەی مامەڕەزا لەلایەن دەســەڵاتی ئەوکاتەوە دەســتگیر دەکرێت، هاوڕێ فەهد سکرتێری ئەوکاتی حیزبی شیوعی عێراقی پەیوەنــدی لەگەڵــدا دەگرێت، وەکو ئــەوەی نیشــتیمانپەروەرێک، نەک وەکو ئەوەی بزووتنەوەی هەققە ببێتە بزووتنەوەیەک ســەر بەحیزبی شــیوعی، شــێخ هاوڕێ لەبارەی پەیوەندیەکانی هەققە و بزووتنەوەی نیشــتیمانی کوردیەوە دەڵێ» هەققە نەک هەر لەگەڵ حیزبی شیوعی عێراق هاریکاری کردووە، بگرە لەسەردەمی کۆماری مەهابادیش، هاوکاری مادی و مەعنەوی کردووە و پێشــمەرگەی رەوانــەی ئەو شۆڕشــە کردووە، ئەمە بەفەرمانــی مامەڕەزا بوو، هەروەها هاوکاری شۆڕشــی ئەیلولیشــی کــردووە». بەڵام ئەمە هەمــوو دانپیانانەکە نیە بۆ بەشــداری کردن لەسیاســەت، چونکە ئەو پەیوەندیــەی کەهەققەکان هەیانبووە لەگەڵ حیزبی شــیوعی، خاڵێکی هاوبەش بوو، دروشمی (برایەتی و هاوبەشی و عەدالەتی کۆمەڵایەتی) هیچی لەدروشمە سیاسیەکانی حیزبی شیوعی کەمتر نەبــووە کە یەکســانی و سۆسیالیســتی و دادپــەروەری بووە بۆ چینەکان، بەتایبەتی چینی جوتیار کەئەوکات دەرەبەگەکان زاڵبوون بەســەر جوتیارەکان و چەوســاندنەوە مابوو، ئیدی ئەگەر حیزبی شــیوعی بەتیئۆر باســیان لەو دروشمە کردبێت، ئەوان بەپراکتیک ســەلماندویانە و کاریــان بەو دروشــمانە کــردووە، بۆنمونە هیچ هەققەیــەک بڕوای بەموڵکیەتــی تایبەتی نەبووە، تاکــو ئەوکاتەی کەشۆڕشــی نوێ دروســتبووە لەدوای شکستی شۆڕشی ئەیلول، ئیدی زەوی لەهەموو گوندەکانی کوردستان دابەش کرا، ئەوەبوو

هەققەکانیــش لەهەمــوو گونــدەکان وەکو هــەر هاوڵاتیەکی تری ئیســلامی کورد، پارچە زەوی خۆی وەرگرت، بەمجۆرە موڵکیەت بوو بەیەکێک لەپرنســیپەکانی ژیانیان کەپێشــتر لەبەرچاو ناگیرا، بــەڵام پێشــتر جگە لەتوتــن و ترێ و مێــووژ کەیەکێک بوون لەو بەروبوم و ســەرمایە و داهاتی ئەو گوندانەی هەققەیان تێدابووە، هیچ جــۆرە بەروبوومێکی تریان نەفرۆشــتووە، یان ئەوەی بەبێ یەکتر هیچ شــتێکیان نەخواردووە، بەیەکتریان گوتووە خوشک و بــرا، تائەو رادەیەی کــەژن لەلای ئەوان وەکو پیــاو کارەکتەرێک بووە لەنێو پیاوان و کاری کردووە هیچ جیاوازیەکی نەبووە.

■ سەرچاوەکان

١. ئاوڕدانەوەیەک لە بزووتنەوەی هەقە، مستەفا عەسکەری، ل١١.
٢. هەمان سەرچاوەی پێشوو ل١١

قەرەجەکانی
کوردستان

قەرەج وەکو سەرەتایی
کولتووری بەشەر

■ سەرەتای هاتنی قەرەج بۆ کوردستان

لەهەمــوو دونیــا کۆمەڵێــک خەڵــک هەن بەنــاوی قــەرەج، ئەم کۆمەڵــە کەخاوەنی ســتایلێکی تایبەت بەکولتــووری کۆمەڵایەتی خۆیانن لەکوردســتانیش هەن، لەوڵاتانــی رۆژئاوا کەزۆر جەخت لەســەر بوونی خۆیان دەکەنەوە لەژێر عینوانی (شتاتسلوس) واتە (کۆمەڵی بێناونیشان و بێ وڵاتەکان) ناسراون، ئەوان لەجیهانێکی بێســنووردان و بوونەتــە قوربانی ئەو ناونیشــانە، لەهەر وڵاتێک بــن، رۆمــا ئامریــکا و هتــد، ماڵەکانیــان لەگەڵ ماڵێکــی قەرەجی کوردســتانی جیــاوازی نیە، یەعنی هەمان شــێوە ژیانیــان هەیە، لەهەر وڵاتێکبن بەهاوڵاتی پلەسێ دەستنیشان کراون، یان بەمانای ناحەز ناســراون، هەرکەسێک ناحەز بێت لەرووی کۆمەڵایەتیەوە،

پێی دەگوترێت (دەڵێی قەرەجی)، هیچ جۆرە پشــتگیرییەک ناکرێن لەلایەن حکومەتەوە، تەنانەت لەســاڵی ٢٠١٠ لەفەرانســە خەریک بوو بەیاســا کیمپەکانیان شــوێنی ژیانیان لێتێکبدرێ، بەڵام دواتر لەژێر گوشاری نێودەوڵەتی حاڵیان وەکو پێشووتر مایەوە.

■ ڕێژەی قەرەج لەتەواوی دونیا

قــەرەج لەتەواوی دونیا بوونیان هەیە، ئیــدی بەپێی ڕێژەکانیان کەمــو زیادیان هەیە، بەڵام بەحوکمی ئــەوەی کەکەمتر لەهاوڵاتی ئاســایی ئەو وڵاتانە و بەپێی ئەو ڕێسایەی کەخۆیان بۆ خۆیانیان داناوە و بووەتە بۆماوە، هەمیشــە دوچاری کێشە دەبنەوە، ئەوان دەتوانــن داوای قەوارەیەکــی ســەربەخۆ بکەن، بــەڵام بەحوکمی ئــەوەی بڕوایــان بەســنوور و جوگرافیــای تایبەتی نیە، تائێســتا نەبوون بەدەوڵەت یان وڵاتێکی سەربەخۆ.

١: ئەلبانیا ٧٠٠٠٠ کەس هەن

٢: ئەرژەنتین ٣٠٠٠٠٠ هەزار کەس هەن

٤: بۆسنیە ١٧٠٠٠ هەزار کەس هەن

٥: بەرزیل ٦٧٨٠٠٠ کەس

٦: بولگاریا ٣١٣٠٠٠ کەس

٧: هیرڤانستان ١٤٠٠٠ کەس

٨: چیک ١٢٠٠٠ کەس

٩: فەراسنە ٣٠٠٠٠٠ کەس

١٠: فێللەندە ١٠٠٠٠ کەس

١١: ئاڵمان ١٠٠٠٠٠ کەس

١٢: یۆنان ٢٠٠٠٠٠ کەس

١٣: مەجڕستان ١٩٠٠٤٦ کەس
١٤: ئێران ١١٠٠٠٠ کەس
١٥: مەکەدۆنیا ٥٣٨٧٩ کەس
١٦: ١٥٥٠٠٠٠ کەس
١٧: پۆرتەکیز ٤٠٠٠٠ کەس
١٨: رۆمانیا ٢٠٠٠٠٠٠ کەس
١٩: روسیا ١٨٣٠٠٠ کەس
٢٠ سلۆڤاکیا ٩٢٥٠٠ کەس
٢١: ئیسپانیا ٨٠٠٠٠٠ کەس
٢٢: تورکیا ١٥٠٠٠٠٠ کەس
٢٣: ئینگلتەرا ١٠٠٠ کەس
٢٤: ئۆکرانیا ٤٨٠٠٠ کەس

■ شێوەی هاتنایان بۆ کوردستان

ئەم کۆمەڵەیە لەئێران و رۆمانیاوە هاتوون و پێیان دەوترێت هیندۆ ئەوروپی، لەهەر چوار پارچەی کوردستان بونیان هەیە، بۆ نمونە لەکوردستانی ئێران نزیکەی ٤٥٠٠٠ کەس دەبن، لەکوردستانی تورکیا ١٥٠٠ کەس هەن، لەکوردستانی سوریا ٣٠٠٠٠ کەس هەن، لەکوردستانی عێراق ١٥٠٠ کەس هەن و دابەشبوونە بەسەر هەر چوار پارێزگای دهۆک و هەولێر و سلێمانی کەرکوک، بەڵام لەبەر ئەوەی ئامارێکی تەواو لەبەردەستدا نیە، بۆیە بەوردی نەزانراوە چەند کەس دەبن لەکوردستان.

دوای ئەوەی کۆمەڵێکیان لەکوردستان دەگیرسێنەوە، ئیدی هەر بەکۆچەری و بەکارێکی تایبەت و سەربەخۆوە خەریک دەبن،

هەندێ لەو خێڵانە خۆیان بەموکری دەزانن، هەندیکیان لەسەردەمی کۆماری موهابادەوە واتە لەساڵی ١٩٤٥ وە هاتوون بۆ کوردستان، سەردەمێک وەکو سەرباز بەکارهێنراون، لەساڵی ٤٢٠ بەر لەدایک بوون لەکتێبی فیردەوسیدا هاتووە، قەرەج ٢١ هەزار کەس بوونە و لەوڵاتی هیندستانەوە بڵاوبوونەتەوە و مێژووەکەیان پەیوەندی بەچاخی ناوەندەوە نیە، کەسێک بەناوی فەتاح موکری لەبادینان دەژی و گوتی» کۆچەری ناوچەی بەرواری ژوور و بەرواری باڵا و بادینان کارمان دارتاشییە، ئێمە لەئەسڵدا مورکورین و خۆشمان بەموکری دەزانین». هەندێکی دیکە لەو خێڵانە شێوەی کارکردنیان جیاوازە، بۆنمونە خێڵی (جیڤوتسەر) کەدیکۆری خانوو دروست دەکەن، (جیوباتوری) خێڵێکی دیکەن و کاریان دروستکردن و چاککردنی پێڵاوە، (جوستووراڕی) بنەماڵەیەکی دیکەن کەخەریکی پاککردنەوەی فافۆن و مس و قاپ و قاچاخن، (لیگوڕاڕی) بنەماڵیەکی دیکەن کەخەریکی چەقۆتیژکردنەوە و کەرەستەی چێشتخانەن، (مەستەری) بنەماڵەیەکی دیکەن کەخەریکی ردوستکردنی دەرگا و پەنجەرە بوونە، (روگاری) خەریکی دارتاشی بوونە و هەموو جۆرێک کەرەستە لەدار دروست دەکەن کەدارەکە دەکڕن، هاشم عەلی یەکێکە لەو بنەماڵەیە و کەباس لەکاری دەستی دەکات و گوتی» کاری ئێمە دروستکردنی گۆچان و تیرۆک و بێژنک و لانکەی منداڵانە کەلەباب و باپیرمانەوە جێماوە و خەریکین بۆ منالەکانیشمان بەجێی دەهێڵین و فێریان دەکەین». (زاڵاتاری) بنەماڵەیەکن کەخەریکی دۆزینەوەی زێرن، (زەوتاریش) خەریکی ئامێری مۆزیک و هونەرن، جەنگیز باهیر یەکێکە لەو کەسانەی

کەلەبنەماڵــەی زەوتارییــە و گوتی» ئەم پیشــەیەمان لەباوکەوە بۆ بەجێمــاوە و ئێمەش درێژەمان پێداوە و خەریکین منداڵەکانیشــمان رادەهێنین لەسەر هونەری زوڕنا ژەنین و دەهۆڵ و موزیک».

■ **ناسنامەی و شوناس**

قەرەجــەکان هەر لەســەرەتای هاتنیانەوە لەئێرانــەوە بۆ عێراق، هەروەهــا بۆ کوردســتان، کۆمەڵێک بــوون بەبێ ناونیشــان و بێ ناســنامەی یاســایی، تائەو جێگەیەی کەلەڕیزی ســوپاش ئامادەی خزمەتی سەربازی نەبوون، چونکە هەر رۆژێک لەشوێنێک نیشتەجێ دەبوون و حکومەتیش تائەو جێگەیەی کەئەمنیەتی جەنگی عێڕاق ئێران تەنگی پێهەڵنەچنی، داوای خزمەتی سەربازی و دەرکردنی ناسنامەی لێنەکردن، بەڵام دوای ئەوەی حکومەتی عێراقی جەنگی لەگەڵ ئێران دەســتپێکرد، لەســاڵی ١٩٨١ وە بەفەرمی داوای لەقەرەجەکان کرد، ئیدی بچــن بەرەو دامودەزگای حکومەت و خۆیان ناونووس بکەن و ناســنامە دەربکەن، ئەوەبــوو دوای یاخیبونێکی زۆر، ناچار بەوە کران ناســنامە دەربکەن و بون بەخاوەنی ناســنامەی باری کەسی و لەو رێگەیەشــەوە هاوســەرگیرییان لەدادگاکانی حکومەت تۆمار دەکرا، هەروەها بەهۆی دەرکردنی ناســنامەوە کەبوون بەهاوڵاتی، شــێوەی خاوەندارێتــی و کڕینی زەوی و خانوو دەســتی پێکرد و وەک هەر هاوڵاتییەکی دیکەی عێراق رێورەسمەکانیان گۆڕی، بەڵام سەرەنجام هەر خۆیان بەدۆم یان قەرەج دەزانن.

■ **باری کۆمەڵایەتی**

ئەم کۆمەڵــە خەڵکە، لەرووی کۆمەڵایەتیــەوە ژیانێکی تایبەتیان هەیــە، خوێندن لــەلای قەرەجەکان زۆر بەکەمــی دەبینرێت، بەڵام

لەبورای بەرهەمهێناندا لێهاتوون و کاری دەستی دەکەن، نمونەش دارتاشــی و دروستکردنی لانکەی منداڵ و ئامێری هونەری وەکو دەهۆڵ و زوورنا و دەف و بێژنگ و تیرۆک و هتد.

قەرەجەکانی کوردســتان، کوردســتان بەدڵی خۆیان و دونیاش بەوڵاتی خۆیــان دەزانن، چونکە ئەوان جوگرافیایەک شــک نابەن بەنــاوی وڵاتێک بۆ قەرەج کەســنووری هەبێــت، هەروەک ئەوەی هەمیشــە کۆچەرین و زەویی و خاکی تایبەتیان نیە. ئەوان ســەر بەهیچ ئاینێک نین، بەڵام بەهۆی شێوە ژیان و تێکەڵبوونیان لەگەڵ ئەو ئاینانەی کەلەکوردستان هەن، دابەشبوونە و هەندێکیان سەر بەئاینی ئیســلامن و هەندێک بوونە بەمەســیحی و هەندێکیشــیان تائێســتا بــڕوادار نین، بەڵام خودا پەرســتن وبەبێ هیــچ ئاینێکی دیاریکراو، یان ئەوەی مەلا یان قەشە یان شیخێکیان هەبێ. بەڵام دەمســپیان هەیە و بەناوی ئەوانەوە دەتوانێ قســە بکات و بڕیار بــدات و کێشــە کۆمەڵایەتیەکانیان بۆ چارەســەر بکات، یان بڕیار بدات چۆن و بۆکوێ کۆچ بکەن، لەهەندێک شــوێن موختاریشیان هەیە.

بیرادەر کەســێکە لەســەر قەرەجەکان شــارەزایی هەیە و باس لەوە دەکات کەئەوان شــانازی بەخۆیــان دەکەن و گوتی» ئەوان کەقەرەجــن مانــای عەیبە نیە، بەڵکو ناســنامەی نەتەوەیی ئەوانە، وشــەی قەرەج لــەلای ئەوان مانــای ژیانە بەو شــێوەیەی ئەوان دەیانــەوەێ، نــەک ئــەوەی مرۆڤێکی خــراپ بن کەوەکــو خەڵک پێناسەی لەو جۆرەی بۆ داناون».

قەرەجەکان لەسێ قەبیلەی سەرەکی پێکهاتوون، ئەوانیش کالدێرا

و گیتانۆ و مانۆشی.

کالّدێــرا قەبیلەیەکن کەخۆیان بەئەســڵی قــەرەج دەزانن، خۆیان بەکاری دەستییەوە خەریک کردووە وەکو بێژنگ و لانکە و تیرۆک و هتد.

گیتانۆ کەلەئەســڵدا لەوڵاتانی وەکو ئیسپانیا و باشوری فەرەنسا و باکــوری ئافریــکا دەژیــن، بەشــێوەزار کەتەلۆنــی و ئیســپانی ناوزەدکراون

مانۆشــی ئەمانە لەئەوروپای ناوندن و پێیان دەوترێت ئینجی و ئەمانەش لەبەش پێکهاتوون.

١: ڤالیسکا کەبەسێرک و بازرگانی ناسراون

٢: گالّکیۆن ئەڵساسی بەرەسەن ئالّمانین و کاریان کشتوکالّییە.

٣: سنتی کەبەرەسەن ئیتالّین و بنەماڵەیەک هەیە بەناوی بوبلیۆنێر کەلەرووی کۆمەڵایەتیەوە دیاری کراون ین و هەریەکێکیان خۆی بەقەرەجی رەسەن دەزانێ.

ئــەوان جگەلەوەی بەهونەری زوڕناو دەهــۆڵ ژەنین و ئاهەنگ گێــڕان نــان پەیــدا دەکــەن، لەهەنــدێ بنەماڵــە فــاڵ دەگرنەوە و هــاوکاری پیاوەکانیــان دەکــەن، هەندێکیان ددانســازی دەکەن و بەشــار وگەڕەکەکاندا دەگڕێن و بانگ دەکەن، هەندێ جار بەزۆر نان پەیدادەکەن، بەڵام بەهۆی ئەوەی کەهەم فێربوونە سواڵ بکەن و هەم پیاوانیشــیان لەهەندێ شــوێن کار ناکەن و پشت بەژنان و منداڵ دەبەســت، بۆیە ژنەکانیان لەرێگەی منداڵەکانیانەوە ســواڵ دەکــەن و نــان پەیدا دەکەن، بەو پێیەش بێــت ژنەکانیان لەماڵەوە زیاتر قســەیان زاڵە کەجیــاوازە لەهەر نەریتێکــی دیکە، لەهەندێ

شوێنی دیکە کەپیاوەکانیان قەبوڵ ناکەن، ڕێگە نادەن سواڵ بکەن، چونکە خۆیـان بەکەمتر نازانن لەپیاوانی کۆمەڵگەکانی دیکە، بۆیە دەمسپیان هەیە و بۆ کاروباری کۆمەڵایەتی و کێشەی کۆمەڵایەتی، ئەو دەمســپیانە چارەسەری کێشــە دەکەن، ئەم پیاوە دەمسپیانە جێگەی ڕێزن لەلای کۆمەڵەکە و شەوانە داوەت دەکرێن بۆ خواردن و تادرەنگێکی شــەو بەگۆرانی شــەو بەســەر دەبەن و ژن و پیاو تێکەڵ دەبن، لەرووی جلو بەرگیشــەوە کەخۆیان دەڵێن شــێوازی جلوبەرگمــان جیاوازە لەهەر نەریــت و کولتوورێکی دیکەی دونیا واتە نەتەوەکانی دیکە، بەڵام بەهۆی تێکەڵبوونیان لەگەڵ نەتەوەکان هاوچەشن بوونە، بۆنمونە لەکوردستان شێوەی جلوبەرگیان جیواز ناکرێتــەوە، تەنهــا بەدەموچاویاندا جیاوازییەکــە دەبینین، ئەویش پەیوەندی بەبایۆلۆژییەوە هەیە، یان کرۆمۆســۆمنیان بەو شێوەیە وەچــە بەوەچە هاتــووە، تاکو ڕەنگێکی دیاریکــراوی وەرگرتووە، هەڵبەت ژنەکانیشیان هەمان جلوبەرگی ژنانی کوردستانیان هەیە، بەڵام هەڵبژاردنی ڕەنگە گەرمەکان، واتە سووری تۆخ و پەیمەیی تــۆخ و ســەوزی زۆر تۆخ، لەئەو ڕەنگانەی دیکــەی جیادەکاتەوە کەکورد هەیەتی، ئەم ســتایلە لەفەرانســە و ئیسپانیاش هەر وایە، بۆیە وەختێک کەســێک ئەو ڕەنگە تۆخانــە بەکاردەهێنێ، پێدەڵێن لەقــەرەج دەچی، ئەوان زۆر بەناوی قــەرەج و دۆم بێتاقەت نابن، بەڵام ببینن بەکەسێک بوترێت قەرەج بەو مانایەی کەناحەزە، ئیدی بێتاقــەت دەبن و توڕە دەبن، بەڵام بەهــۆی ئەوەی بەهاوڵاتی پلە ســێهەم هاتوون، بۆیە وەکــو نەتەوەکانی دیکــە ناتوانن بەرگری لەمافی خۆیان بکەن.

وەکو خۆیان باسی دەکەن، ئەوان بەهۆی تێکەڵبوونیان، تەنها لەنێو خۆیاندا ژن و ژنخوازی دەکەن، یەکەم لەبەر ئەوەی کەس ئامادەنییە تێکەڵ بێت لەگەڵیاندا چونکە بەئینسانی ناحەز و نائاینی ناسراون، لەلایەکی دیکەوە خۆیان ئامادە نین بۆ ئەوەی ناویان و ناسنامەی کولتووری و سۆسیۆبۆژیان لەنێوان خۆیاندا هاوسەرگیری دەکەن، بەڵام بەرێورەسمی خۆیان.

■ جۆری قسەکردنی قەرەج

قەرەجەکان لەزۆربەی دونیا بەزمانێک قسەدەکەن کەتەنها خۆیان لەیەکتر تێدەگەن، لەفەرەنسا بەفەرانسایی قسەدەکەن و لەتورکیا بەتورکی و لەکوردستان بەکوردی و لەهیندستان بەهندی و لەئێران بەفارسی و هتد. بەڵام ئەوەی کەلەکوردستان دەبینرێن، قسەکانیان لەکرمانجی دەچێت و لەسەر شێوەزاری زازاییە کەلەسوریا ئەو شێوەزارە هەیە. نەواف فایەق گوتی « ئێمە زمانێکی تایبەت و نهێنی خۆمان هەیە، بەڵام بەهۆی ئەوەی هەندێ وشە یان زاراوەمان لەزمانەکانی دیکە دەچێت، بۆ نمونە نەهی واتە نەخێر، یان وشەی پانی واتە بهێنە، ئەمە لەهندیەوە نزیکە». بیرادەر دەڵێ» ئەوان بەهۆی ئەوەی ترساون و یان نەیانهێشتووە و یان نەیانویستووە خەڵک تێیان بگات، ئیدی هەندێ وشەیان بۆخۆیان داتاشیوە، بۆیە زمانێک دروست بووە بەناوی زمانی قەرەج».

پاشکۆی زاراوە ئاینیەکان

■ **ئا**

١. ئـادوور: خـوای جوانی ئەم زاراوەیــە لەئاینی زەردەشتیدا هاتووە.

٢. ئەودۆنیس: گەنجێکی جوان بـووە لەئەفسانەی یۆنانیەکان، خـۆشـەویـسـتـی خــودا بـووە کەبەراز کوشتوویەتی، سیمبولی دەرکـەوتـنـی بـەهـار و گەشەی زەوییشە.

٣. ئامون: زاراوەیەکە بۆ پاشای خواکان و باب مەزنی ئاینی میسرییە کـۆنـەکـان بـووە بەکارهاتووە، لەسەردەمی دەوڵەتی ناوەند لەتیبە پەیدابووە، پەرستگاکەی لەکرنکە کەلەئەسکەندەرییەی میسرە.

٤. ئـانـوو: خـوای ئاسمانەکان بووە لەلای سۆمەرییەکان.

٥. ئانانوکی: خوای دونیای نزم بووە لەلای ئەکەدییەکان.

٦. ئارهات: راهیبەیەکی بوزی بووە کەگەیشتە قۆناغی نێرڤانا.

٧. ئارورو: خوای سۆمەرییەکان بووە لەکەلەپورەکەیاندا هاتووە، وەکو لەمێژووەکەیاندا هاتووە، ئارورو ژنێک بووە هاوکاری مێردەکەی کردووە کەبەهاوکاری خودا بەشەری لەقوڕ دروستکردووە.

٨. ئاشتار: ئەشتوورە، (عەشتار) خوایەکی گەورە بووە لەکن سۆمەرییەکان کە بۆ خۆشەویستی و سێکس و هەندێجاریش بۆ جەنگ بەکارهاتووە، کەدواجار بە ئانانا ناوبانگی دەرکرد.

٩. ئاتراخسیس: داستانی بابلییە کۆنەکان بووە کەسیفەتی مەخلوق و بوونەوەرەکان و بەشەری هەبووە لەهەموو شتێک.

١٠. ئاڤێستا: ناوی کتێبی پیرۆزی ئاینی زەردەشت پێغەمبەرە، لەبنەڕەتدا وشەکە فارسییە و بریتیە لەکۆمەڵێک گۆرانی ئاینی و تەسبیحات و نەسیحەت و فێرکاری و خوداپەرستی و هۆشیاری بۆئینسان و هتد و تائێستاش لەهەندێ شوێنی وەکو ئێران و کوردستان و هیندستان باوەڕدارانی هەیە.

■ ب

١. باخۆس: خوای شەراب خواردنەوە و زەوقە لەلای یۆنانیەکان.

٢. بالی: وشەیەکە بۆ شەیتان بەکارهاتووە لەئاینی هیندۆسیەکان.

٣. باسەفا: چاکسازی ئاینی و لەهەندێ شوێن بۆ شوێنی خۆشی وەکو بەهەشت بەکارهاتووە.

٤. بوزا: (٤٨٣_٥٦٣) دامەزرێنەر ئاینی بوزایی بوو، کوڕی یەکێک لەحاکمەکانی ساکاس بوو، بەمانای منەوەر دێت، لەتەمەنی ٢٩ ساڵیدا درکی بەوەکرد کەئینسان ئازار بە پیری و مردن و نەخۆشییەوە دەبینێ و ئیلهامی لەدارێکەوە بۆهات بەناوی کرا.

٥. ئینجیل: کتێبی پیرۆزی ئاینی کریستیانییە کەسەرگوزشتەو گوتە بەنرخەکانی پێغەمبەر

عیسای مەسیحی مەزنە و مەسیحیەکان پەیڕەوی لێدەکەن و بریتیە لەچوار ئینجیلی چوون یەک کەهەریەک لەپۆڵس و یوحەننا و لۆقا و بوترس نوسیویانەتەوە.

■ ج

١. جانیشا: خوای هیندۆسییەکانە و سەری فیلی هەیە و کوڕی شیفا و برفاتییە و لەفەرهەنگی هیندۆسییەکاندا هەیە.

٢. جاتا: واتە گاتا، بریتیە لەهەڤدە گۆرانی کە لەئاڤێستای ئاینی زەردەشتیدا هەیە.

٣. گلگامش: گرنگنترین داستانی کۆنە، باس لەچیرۆکی پاشای بابلی ئاراد ئالایە دەکات و بەدوای نەمریدا دەگەڕێ.

٤. جنجا: پەیکەر و پەرستگای خودایەکە لەئاینی شنتۆ کەلەوشەیەکی سانسکریتیەوە وەرگیراوە.

٥. جۆنۆ: خوای رۆمانەکان و مێردی جوبیتەری یۆنانیەکان بووە، بەپێی سەرچاوەکە هێزی سێکسی ژنان لەو وشەیەوە وەرگیراوە.

٦. جیلوە: یەکێک لەکتێبە کۆنەکانی ئاینی ئێزدیاتیە کە شێخ ئادی نوسیویەتی و ئێستا بەپیرۆز دەزانرێ لەلای ئێزیدیەکان و کۆمەڵێک قەول و نەسیحەت و دوعای تێدایە کەتائێستاش کاری پێدەکرێ.

■ ک

١. کێ: خوای سەر زەوی سۆمەرییەکان بووە، وشەکە مانای نزمە، ژنی ئان بووە کەیەکێک لەخواکانی ئەو سەردەمە بووە.

٢. کۆنکۆنیکۆ: گروپێکی ئاینیی ژاپۆنییە و جوتیارێک لەسەدەی ١٩ دایمەزراندووە کەئیدیعای ئەوەی کردووە پەیوەندی نێوان خوادا و ئینسان رێکدەخات.

٣. کریشنا: یەکێک لەخواکانی هیندۆسییە میلییەکان بووە، کۆمەڵێک گروپی جیجیا پەیوەندییان پێوەکردووە و بەمانای (رەش) دێت و خاوەنی

کۆمەڵێک وتە و چیرۆک و شیعری تایبەت بەخۆیەتی.

٤. کوشتی: سیمبولی ئاینی زەردەشتیە و لەسفرەکانی یەسنادا ناوی هاتووە.

٥. کاکایی: یەکێکە لەئاینەکان و بەمانای کاکە و بەواتای برا و کۆمەڵی براکان دێت، یاخود یارسانەکان کەخاوەنی کتێبی سەرەنجامن و پێغەمبەرەکەیان (سوڵتان سوهاکە).

■ م

١. مەزدا: بەواتای خێر دێت، هەروەک ئەوەی لەئاینی زەردەشتیدا ئاهورا مەزدا هەیە و هەندێجار مەزدەکیەت بەکاردێت بۆ کەسانی خێرەومەند.

٢. میترا: خوای رەسەن کەلەئێران هەبووە و دژایەتی ئەو کەسانەی کردووە کەگا سەردەبڕن و هاوکاری ئاهورامەزدا دەکات دژ بە ئەهریمەنی زەردەشتیەت.

٣. مین: خوای لاقەکردنی ژنان بووە لەمیسری کۆن کەژنی دەدزی و خراپی دەکردن.

٤. مەردۆخ: خوایەکی بەهێزە لەئەفسانەی بابلییەکان، لەسەردەمی حەمورابی هەبووە و ناسراوە بە ئەنکی.

٥. مەندا: واتە شوێنی خۆپاککردنەوەی ئاینی سابیئە و هەر لەوشوێنە سروتەکانی خۆیان مومارەسە دەکەن و پاشگری سابیئەیە کەسوببی ناسراون و لەعێراق و ئێران و چەند وڵاتێکی عەرەبی هەن و بەشێکیشیان لەهەندەران دەژین.

٦. مەسحەفا رەش: یەکێکی دیکەیە لەکتێب و دەسنوسە پیرۆزەکانی ئێزیدیەت و شیعرییەکانی ئاینی ئێزیدیاتیە و ئێزیدیەکان پەیڕەوی دەکەن.

وێنەکان

■ پەرستگای شێخ حەسەن

■ شوێنی خۆشەکردنی زەیتون لەپەرستگەی لالش

■ تاوس یەکێک لە سیمبولە پیرۆزەکانی ئایینی ئێزیدی

■ کۆمەڵێک باوەڕدار لە کاتی سەردانی پەرستگەی لالش

■ پیرخدر و نووسەری کتێب

■ پەرستگەی پیرشالیار

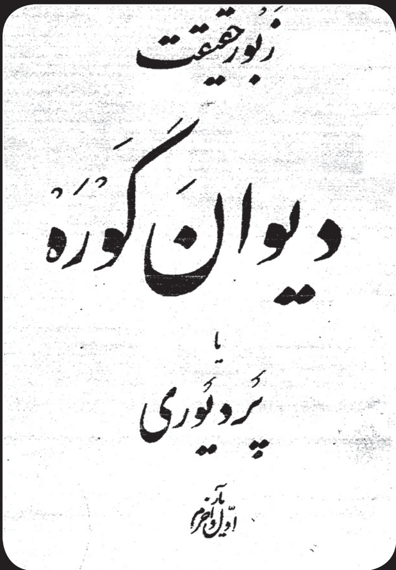

زبور حقیقت

دیوان گوره

یا

پردیوری

اوّل آخر یار

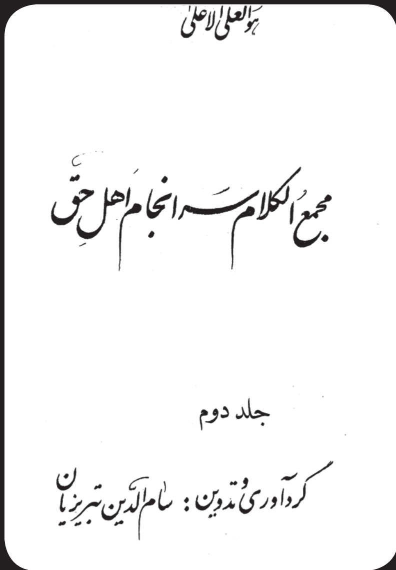

هو العلی الاعلی

مجمع الکلام سرانجام اهل حق

جلد دوم

گردآوری و تدوین : سام الدین تبریزیان

■ هەردوو کتێبی پیرۆزی سەرەنجام و دیوانەگەورەی کاکەیی

■ چلەخانەی پیرشالیار

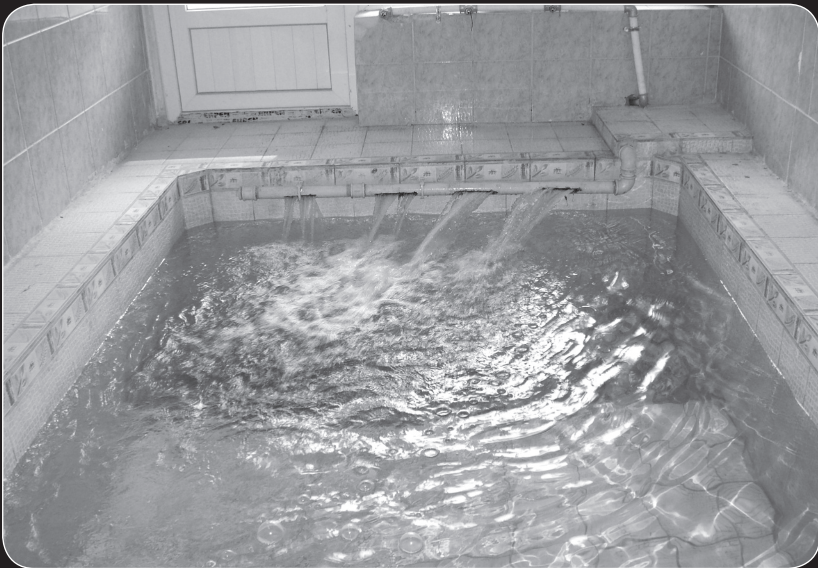

■ شوێنی سروتی خۆششتنی سابیئەکان لەنێو مەندانی عەینکاوە

■ شێخ عەبدولڕەحمان شێخی سابیئەکان

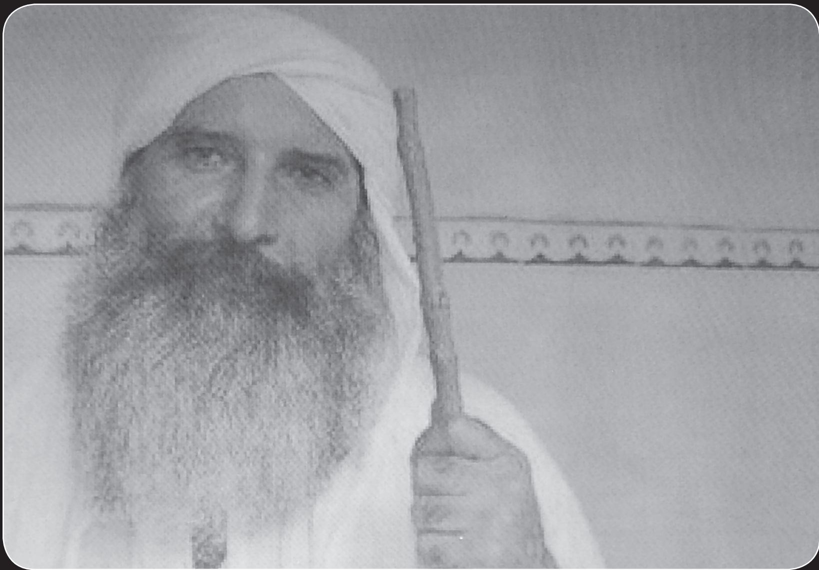

■ شێخ هورمز

■ نووسەر لەگەڵ باوەڕدارانی سابیئە لە مەندای عەینکاوە

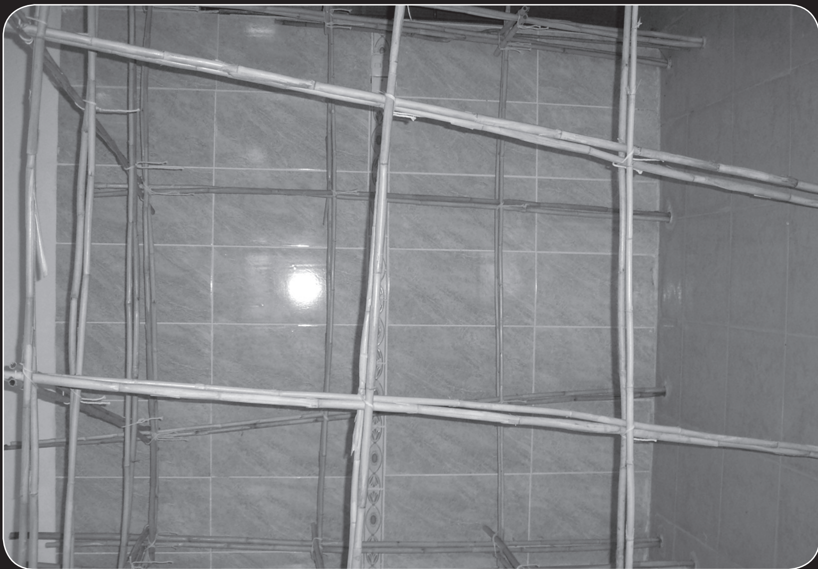

■ قامیش (شوێنی مەراسیمی زاوای سابیئەکان لەکاتی مارەکردن)

■ یەکێک لە خێوەتەکانی قەرەجەکان لە دهۆک

■ شوێنی بووکی سابیئەکان لە کاتی مارەکردن

■ کەنیسەی کۆنی ئەرمەنییەکان لە کوردستانی باشوور

■ تەنگی زاب یەکەمین مەنزڵگەی ئەرمەنییەکان لە کوردستانی باشوور

■ گڵکۆی مەولانا خالید نەقشبەندی

سوپاس بۆ دکتۆر کاروان بابان کە هاوکاری کردم لە ئاشنابوون بە رۆشنبیری سابیئەکان.
سوپاس بۆ بەکر تەیفور کە وێنەی بۆ گرتووم.
ســوپاس بۆ فاخر قــەرەج کە بە CDیەک هــاوکاری کردم وەک سەرچاوەیەک بۆ ناساندنی قەرەج.
سوپاس بۆ نامیق هەورامی بە کۆمەڵێک وێنە هاوکاری کردم.

چاپکراوەکانی نووسەر:

١. تونێلەکانی ئەوین، کۆمەڵە شیعر، ساڵی ٢٠٠٠

٢. هەناسەیەک لە سێبەرەدا، کۆمەڵە شیعر، ساڵی ٢٠٠٣

٣. جەنگ و نێوانەکان، لێکۆڵینەوەیەک لە سیستەمی سیاسی و ڕۆشنبیری. ساڵی ٢٠٠٦

٤. میتۆد و جیاوازی، لێکۆڵینەوەیەک لەبارەی فکری مارکس، ساڵی ٢٠٠٩

٥. ناسیۆنالیزم و دژەکانی، کتێبێک لەبارەی ناسیۆنالیزمەوە، ساڵی ٢٠٠٩

پێرست

لەبری پێشەکی ٧
ئێزیدی و ئێزیدیانی ١٧
کاکەیی .. یاران . . یارسان ٥٥
سابیئەی مەندائی ٨٦
ئەرمەن ١١١
هەققە و ئەهلی هەق ١٢٥
قەرەجەکانی کوردستان ١٣٩
پاشکۆی زاراوە ئاینیەکان ١٥١
وێنەکان ١٥٥

Religious Minorities in Kurdistan

Smko Mohamad

kurdistan 2011